

Poses and Postures during Prayer /

תיקוני הגוף בשעת התפילה

Author(s): אריק (יצחק) זימר and Eric Zimmer

Source:

Sidra: A Journal for the Study of Rabbinic Literature /

סידרא: כתב-עת לחקר ספרות התורה שבעל-פה

Vol. - 1989), pp. 89-130 תשמ"ט

Published by: Bar Ilan University Press

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/24167494>

Accessed: 29-11-2016 21:19 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Bar Ilan University Press is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to
Sidra: A Journal for the Study of Rabbinic Literature / סידרא: כתב-עת לחקר ספרות התורה שבעל-פה.

<http://www.jstor.org>

תיקוני הגוף בשעת התפילה

אריק (יצחק) זימר

התפילה תופסת מקום מרכזי בחיי העם. כמה דיו נשפך וכמה קולמוסים נשתברו באלפי דפים וגליונות של דיונים בנוסחי התפילה המקובלת הפורמאלית ובפירושה ובהמוני הפיוטים שהצטרפו אליהם. ברם, הצורה החיצונית של המתפלל ותיקוני גופו בשעת אמירת התפילה עדיין לא זכו לתשומת לבם של חוקרי התפילה. מחקרים בתפילה כמעט שלא מצאו מקום לגעת בנושא, וההיסטוריונים לא התעניינו בסוגיא כלל וכלל¹. מטרת המחקר הנוכחי היא אפוא לבדוק את המקורות השונים שעניינם מצב גופו של המתפלל: תיקוני הגוף והמצגים (פרוות) השונים בשעת התפילה ומשמעותם בראיית הדורות.

העניינים

במקרא יש רמזים שהתפילה התקיימה, כנראה, בגשיאת עיניים. הפסוק המפורסם בתהלים מצביע על כך: "אשא עיני אל ההרים מאין יבוא עזרי" (קכא, א). קשה לקבוע בוודאות אם אכן התפללו בצורה כזאת משך כל התקופה הקדומה. עדות פילון האלכסנדרוני על התנהגותם של התיאראפויטים בתפילתם יכולה בעקיפין לשמש לנו הוכחה. לפני משתה היו "נושאים את עיניהם... השמימה... כך הם מתפללים לאלקים שתיטב חגיגתם בעיניו..."². אולי ניתן ללמוד מטרטוליאנוס, אחד מאבות הכנסייה בקרתגו בסוף המאה השנייה וראשית המאה השלישית, כאשר הקדיש חיבור אחד לתפילה. הוא כותב: "באם כאשר אנחנו מתפללים

1 ראה: י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית (תורגם על-פי המהדורה השלישית של *Der jüdische Gottesdienst in seiner Geschichtlichen Entwicklung*), תל-אביב, תשל"ב, עמ' 20, והביבליוגראפיה הצמודה ליחידה לתפילת העמידה. יוצא מן הכלל הוא ספרו הקטן והחשוב של ג' וידר, השפעות אסלאמיות על הפולחן היהודי, אוקספורד, תש"ו, אשר התייחס לנושא בצורה מעמיקה. נתייחס לדיוניו במאמרנו להלן.
תודתי נתונה לחוקרים וידידים שעזרו לי בהכנת המאמר הזה, ובמיוחד לר' יצחק פצ'ניק ז"ל, (המדור לאחזור מידע – פרויקט השו"ת, אוניברסיטת בר-אילן), לגב' אווילין כהן (בית-המדרש לרבנים, גיו-יורק), ליחזקאל חובב, ואחרון אחרון חביב לתחני שמחה עמנואל.
2 פילון האלכסנדרוני, כתבים (בעריכת סוזן דניאל-נטף), על חיי העיון, פסקה 66, ירושלים, תשמ"ו.

בצורה מסודרת ובצניעות ... מבלי גם להעז להרים את פנינו⁸. מכיוון שבחיבורו הוא מטיף מוסר גם ליהודים שלא יחקו את הנוצרים בתפילותיהם, ניתן לשער שהיהודים עדיין התפללו בהרמת הפנים למרום, בניגוד לנוצרים המראים את ענוותנותם דרך הורדת הראש וממילא גם את עיניהם. מסוף תקופת המשנה עדיין היה המצב בלתי מגובש. נשמע דברי התנאים האחרונים: "ר' חייא ור' שמעון בר רבי הוי יתבו פתח חד מינייהו ואמר המתפלל צריך שיתן עיניו למטה שנאמר והיו עיני ולבי שם כל הימים. וחד אמר עיניו למעלה שנאמר נשא לבבנו אל כפים אדהכי אתא ר' ישמעאל בר' יוסי לגבייהו אמר להו במאי עסקיתו אמרו ליה בתפילה אמר להו כך אמר אבא המתפלל צריך שיתן עיניו למטה ולבו למעלה כדי שיתקיימו שני מקראות הללו"⁴. לעומת זאת אנו גורסים: "ואמר רבי חייא בר אבא אמר ר' יוחנן אל יתפלל אדם אלא בבית שיש שם חלונות שנא' וכיון פתיחן ליה בעליתיה נגד ירושלים"⁵. שתי הקביעות האלה אינן סותרות זו את זו ואפשר לקיימן ביחד. הראשונה מתייחסת לתיקון העיניים בשעת התפילה, והשנייה מצביעה על כיוון התפילה מול ירושלים. בה"ג התייחס רק לקביעה הראשונה והסיק ממנה: "ומאן דמצלי מתבעי ליה למחזי תתאי ולכוני דעתיה לעילאי", ורב עמרם גאון התעלם משני הדיונים גם יחד⁶. מאידך גיסא, רש"י פירש את הסוגיא הראשונה בד"ה עיניו למטה: "כלפי ארץ ישראל משום דשכינה התם קיימא כדכתיב והיו עיני ולבי שם". ואילו את דברי ר' יוחנן במסכת ברכות הוא הסביר: "שגורמין לו שיכוין לבו שהוא מסתכל כלפי שמים ולבו נכנע". מדבריו נשמע שאין צורך להשפיל את העיניים למטה כפשוטם של דברים, אלא להיפך: החלונות נקבעו בבית-הכנסת כדי שיוכל אדם לראות את השמים בשעת תפילתו ועל-ידי כך ייכנע לבו. ברם, בספרי דבי רש"י נמסרו דברי הבה"ג (בקיצור סוגיית הבבלי ביבמות) בלבד⁷. הרמב"ם מנסח הלכות אלה כך: "תקון הגוף כיצד: כשהוא עומד בתפלה ... ונותן עיניו למטה כאילו הוא מביט לארץ ויהיה לבו פנוי למעלה כאילו הוא עומד בשמים ... תקון המקום כיצד: ... וצריך לפתוח חלונות או פתחים כנגד ירושלים כדי להתפלל כנגדן שנאמר וכיון פתיחן ליה בעליתיה וכו'"⁸. הסברו הוא ההיפך מפירוש רש"י בסוגיות, וגם מסקנתו הפוכה. מכל האמור ניתן להבחין אי-ודאות בפסיקה הקדומה, כיצד באמת חייב המתפלל לכוון את עיניו בשעת העמידה.

הראשון שמפיץ אור על הנושא מבחינה מעשית הוא בעל ספר חסידים. הוא מוסר לנו את דברי הרמב"ם כלשונו לעיל, אבל בסוף הציונים הוא חוזר שוב לסוגיא ביבמות, שהמתפלל יתן עיניו למטה ולבו למעלה כדי לקיים שני המקראות הללו, ומוסיף: "ואותן המגביהים

3 Quinti Septimi Florentis Tertulliani, *Corpus Christianorum*. Turnholti. 1954. *De Oratione*, XVII: "Atqui cum modesta et humilitate adorantes ... ne nulta quidam .in audaciam erecto"

4 בבלי, יבמות קה ע"ב.

5 שם, ברכות לד ע"ב.

6 הלכות גדולות, מהדורת הילדסהיימר, ח"א, ירושלים, תש"ם, עמ' 34. ראה: סדור רב עמרם גאון, מהדורת פרומקין, ורשה, תרכ"ה, עמ' קיג-קטז.

7 מחזור ויטרי, מהדורת ש' הורביץ, נירנבערג, תרפ"ג, עמ' 15; סידור רש"י, מהדורת באבער-פריימן, ברלין, תרע"ב, עמ' 20.

8 משנה תורה, הלכות תפילה פ"ה ה"ד-ה"ו. בעקבותיו הלכו: ראב"ן ירחי, ספר המנהיג, מהדורת רפאל, ירושלים, תשל"ח, ח"א, עמ' פז; הרא"ה, אורחות חיים, ירושלים, תשס"ז, הלכות תפילה, סי' מז.

ראשיהם ועיניהם למעלה כמביטים על המלאכים מלעיגין אותן וקורין אותן רישא דחוריי"9. הערתו מצביעה על הרצוי, אבל במידה מסוימת גם על המצוי. הערה דומה מעיר בעל החיבור מנהג טוב, אף-על-פי שאין הוא מתייחס לעמידה כי אם לחלק אחר של התפילה. הוא מעיד: "על כן [כיון שהשכינה כנגד החזן] נהגו קדמונינו שלא להגביה עיניהם בעת שהחזן אומר ברכו זיכר (!) כי ירא מהביט אל השמיי"ם [האלקים]"10. גם מן ההערה הזאת אפשר להבין, שהיו אנשים שהגביהו עיניהם למעלה בשעת התפילה והקדמונים נהגו לא לעשות כך. יתר הפוסקים של התקופה אינם מוסיפים תוספת דברים של ממש, ורק מציינים את סוגיות התלמוד הנ"ל בלי כל הערה או הארה11. מאידך גיסא, פירוש תלמידי רבנו יונה למסכת ברכות מרמז לנו משהו לדיונו. לסוגיא שצריך ליתן עיניו למטה נאמר: "כלומר שיחשוב בלבו כאילו עומד בשמים ויסיר מלבו כל תענוגי העולם ... ולאחר שיגיע לזו המחשבה יחשוב ג"כ כאילו הוא עומד בבהמ"ק שהוא למטה מפני שע"י זה תהיה תפילתו רצויה יותר לפני המקום"12. פירוש זה מתקרב לפירוש רש"י הנוכח, וממנו יש לשער שוב שלא היו משפילים את העיניים מטה כפשוטה של הסוגיא13. ברם ר' יעקב בן הרא"ש בטור אורח חיים (סי' צה) לא הבין את הדברים כך, כי הוא כתב: "וצריך שיכוף ראשו מעט שיהיו עיניו למטה לארץ ... ואנו מתפללין כנגד ביה"מ ולכן צריך שיתן עיניו למטה כנגדו ונחשב כאילו אנו עומדים בו ומתפללין"14. אמביוואלנטיות משתקפת בדברי המאירי: "לעולם יתפלל אדם בבית שיש לו חלונות ר"ל שישא עיניו למרום הוא שנא' בדניאל וכיון פתיחין ... וכלל הדברים שישתדל להיות תפילתו בכונה יתירה ... והי' עיניו למטה כדי שיראה נכנע לפניו ית"י"15.

הלבטים באים לידי ביטוי בציון דברי ר' יצחק אבהו לטור, כפי שצוטטו בידי ר' יוסף

- 9 ספר חסידים, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים, תשי"ז, סי' יח. על רישא דחוריי ראה: ברכות יב ע"ב, תוס' ד"ה כרע כחורא; רא"ש, ברכות, סי' טו; ספר הערוך, ערך "חור".
- 10 מ"צ ווייס (מהדיר), ספר מנהג טוב, הצופה לחכמת ישראל, תרפ"ט [תדפיס], סי' ט. המחבר האנונימי היה אחד מתלמידי בעלי התוספות (כנראה ר' יהודה שיר-ליאון) אשר התיישב באחד מנמלי איטליה (אולי בבארי או באטרונטו) במחצית השנייה של המאה הי"ג. המחבר מזכיר שאחד ממוריו היה ר' משה ב"ר מאיר מפירא אשר ביקר אצלו בשנת ל"ג (1273). מנהגיו בסי' גופים כוללים הליכה יחף כל היום (או לפחות משעת קומו בבוקר עד צאתו מבית-הכנסת), תעניות ממושכות, וידויים ותחנונים רבים. חסידותו האשכנזית באה לידי ביטוי באומרו בראשית דבריו "צריך להניח מנה ממנות ההיתר ולהפריש עצמו במיני פרישות" (הקדמה, שם).
- 11 ראה לדוגמה: ספר ראבי"ה, מהדורת אפטוביצר, ירושלים, תשכ"ד, ח"א, סי' צב; ספר הרקח, ירושלים, תש"ך, סי' שכב. ראה הערות ר"ד אבודרהם, אבודרהם השלם, מהדורת ש"א ורטהיימר, ירושלים, תשכ"ג, סדר שחרית של חול, עמ' צא — המציין את תשובת הרמב"ם שאסור להסתכל על בגדים מצוירים או קירות מצוירים בשעת התפילה, ולכן היו רגילים לעצום את העיניים במקרים כאלה. ראה: תשובות הרמב"ם, מהדורת פריימן, ירושלים, תצ"ב, סי' כ.
- 12 ברכות, פרק אין עומדין, כב ע"ב.
- 13 ואולי כך הבין ר"י קארו בבית יוסף, אר"ה, סי' צ, ד"ה וצריך שיהיו חלונות, כאשר כתב כפירוש ראשון: "ותלמידי הר"י יונה כתבו אפשר לומר שהטעם הוא מפני שע"י ראיית האור תתישב דעתו יותר ויוכל לכיון כראוי".
- 14 ברם בסי' צ כתב, שהחלונות צריכים להיות פתוחים לאותו כיוון של המתפלל כדי שיכוון לבו להסתכל כלפי שמים.
- 15 ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי, בית הבחירה על מסכת ברכות, מהדורת יד הרב הרצוג ובעיבוד שמואל דיקמן, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 115, 125.

קארו בבית יוסף¹⁶. ר"י אברהם מקשה על ההנחיה לתת העיניים למטה מן הקביעה שאדם לא יתפלל כי אם בבית שיש בו חלונות. הוא מציע שני תירוצים לקושייתו: החלונות דרושים רק כדי להוסיף אוויר טוב בבית-הכנסת ואין להם משמעות סמלית כלשהי¹⁷; שנית, החלונות הם לצורך ראיית הרקיע אבל "אינו ר"ל שיהיו עיניו תלויות למעלה כל זמן התפילה אלא שעל דרך העברה אם יסתכל כלפי שמים יכנע לבבו". נמצא אפוא, שאין כל מגיעה מלהסתכל למעלה בשעת תפילת העמידה, ובתנאי שלא תהיה ראייה מתמדת. התירוץ האחרון הניע את ר' מרדכי יפה להסיק מסקנה חדשה: "אין רצוננו לומר שיסתכל לשמים כל זמן שיתפלל רק בתחילה כשמתחיל להתפלל יסתכל למעלה לשמים ויכניע ליבו ואח"כ יתן עיניו למטה..."¹⁸. תירוץ אחר הציג, כחלופין, ר' אברהם גומבינר בפירושו מגן אברהם לשגלחן ערוך: "מ"מ כשנתבטלה כוונתו ישא עיניו לשמים לעורר הכוונה"¹⁹. ובגלל אי-ודאות הפוסקים וההצעות השונות כיצד להשוות המקורות זה לזה, נמצאו כאלה שהתפללו בעיניים למרום משך כל התפילה. ההנהגה הזאת לא מצאה חן בעיני המהרש"ל, שהיה ביקורתי בדרך-כלל, והוא התקומם עליה: "ואני מצאתי שקוראים תגר על מקצת חזנים שמביטים לעולם כלפי מעלה וראוי לגעור בהם כמו מי שמשמיע קולו בתפלתו כאלו הקב"ה אינו שומע בנחת כך כאלו הקב"ה אינו משגיח בפניו לכו של אדם זולת הבטת חרשיית ואינו כן חלילה חלילה..."²⁰. וכנראה היו כאלה שהמציאו לעצמם פתרונות אחרים. ר' יעקב עמדין מעיד בספרו מור וקציעה (פירוש לשו"ע או"ח), שהיו כאלה שנשאו עיניהם למעלה בשעה שהוכירו את ה' בתוך תפילתם, דבר אשר לדעתו ולדעת אחרים מיותר לגמרי²¹. כללם של דברים: מדברי המפרשים והפוסקים אין לנו קו מנחה ברור כיצד להחזיק את העיניים בשעת העמידה. אי-ודאות זאת הביאה, כמובן, אמביוואלנטיות מצד המתפללים. הנטייה הכללית היתה להחזיק העיניים במבט כלפי מטה, ואילו במקומות מסוימים בתפילה נטו להביט למרומים. האוירם בתקופה הקדומה מצביעים על נטייה להביט למרומים. רוב רובם של המתפללים הוצגו בעיניים המסתכלות למעלה. כדוגמה, החזן העומד על-יד העמוד בסיום תפילת "ישתבח" בהגדת פסח של הציפורים²² (ראה איור 1).

שינוי משמעותי וגם חד-משמעי בעניין מבט העיניים בשעת העמידה הביאה עמה חדירת הקבלה לתודעת העם, ובפרט הפצתו של ספר הזוהר. הראשון שהתייחס לנושא (בעקיפין)

- 16 בית יוסף, או"ח, סי' צה, ד"ה וצריך שיכוף ראשו.
- 17 גם ר' ישראל איסרליין לא הקפיד שיהיו חלונות לכיוון מזרח בבית-הכנסת שלו, ראה: ר' יוסף ב"ר משה, לקט יושר, מהדורת פריימן, ברלין, תרס"ג, או"ח, עמ' 19.
- 18 לבוש התכלת, ונציה, ש"פ, סי' צה סק"ב. מסקנה דומה נמצאת בפירוש הב"ח (סי' צ, צה) בשינוי קטן: לפני שיתחיל להתפלל יסתכל למעלה ובמשך כל התפילה יסתכל למטה.
- 19 שולחן ערוך, או"ח, סי' צ סק"ד.
- 20 ים של שלמה, שטטין, תרכ"ב, יבמות, פ"ב, סי' כט.
- 21 ספר מור וקציעה, אלטונה, תקכ"א, סי' צח. וכן כתב החיד"א בשמו בספר מחזיק ברכה, או"ח, סי' צח.
- 22 הגדה של פסח של הצפורים, כת"י מוזיאון ישראל, ירושלים מס' 180/57, דף 40. ראה שם גם דף 15ב. ראה גם מחזור כ"י רוטשילד מיסיליני, מוזיאון ישראל, ירושלים 180/51, דף 233. הגדה של פסח חילק ובילק, כ"י הספרייה הלאומית של פאריס, MS Hebr. 1333, עמ' 12. הגדה של פסח מיוון, כ"י הספרייה הלאומית של פאריס, Hebr. 1388, עמ' 10. הגדה של פסח, שנטיילי (מיוון), ספריית מוזיאון קונדיי, MS. 732, עמ' 23, 14ב, 35ב, 37. מחזור, כ"י המבורג, Cod. hebr. 37, עמ' 79א. לעומת זאת, ראה אותה הגדה של פסח כ"י שנטיילי, עמ' 26ב, אשר פני הדמויות ועיניהן פונות למטה.

היה רבנו בחיי בפירושו לתורה. בפירוש הפסוק "ויפלו על פניהם" (במדבר יז, י) הוא דן בסוגיית נפילת אפיים בתפילה. בין היתר מעיר הוא, שאחת הכוונות לנפילת אפיים היא: "להראות אסירת חושיו וביטול הרגשותיו והוא כי הנופל על פניו מכסה עיניו וסותם פיו והוא מסכים במחשבתו שאינו רואה נזקו ותועלתו ... וכאלו הרגשותיו בטלות ואסורות ממצוא חפצו ועיניו ושפתיו מסותמין לא יוכל לראות ולדבר כי אם בהפקת רצון הש"י"²³. דברים אלה אינם נוגעים לנפילת אפיים בלבד, אלא גם לעמידה בכלל, כפי שעולה מהמשך פירושו אשר מזכיר בו מעמדן של הרגליים והחזקת הידיים בשעת התפילה²⁴. ניתן להסיק מדבריו, כי כיסוי העיניים, ואולי גם עצימתן, רצויים בשעת העמידה. דברים ברורים יותר נשמע בדברי הוהר²⁵:

תא חזי מאן דקאים בצלותא ... בעי למכסייה עיניו בגין דלא יסתכל בשכינתא ובספרא דרב המנוגא סבא אמר מאן דפקח עיניו בשעתה דצלותא או דלא מאיך עיניו בארעא אקדים עליה מלאך המות וכד תיפוק נפשיה לא יסתכל בנהירו דשכינתא ולא ימות בנשיקה מאן דמזלזל בשכינתא מתזלזל הוא שהוא שעתא דאצטריך ביה הה"ד כי מכבדי אכבד ובזוי יקלו.

כיסוי העיניים וסגירתן נחשבים לחובה, כי פתיחתן נחשבת כפגיעה וכולול בשכינה העומדת כנגד המתפלל בשעת התפילה. פגיעה זו תפגע בו בשעת פטירתו — מידה כנגד מידה. הדברים האלה מצאו מקומם בכמה חיבורים של פרשנים ופוסקים שהושפעו מן הקבלה ונטו אליה בפסיקתם. ר' אברהם סבע בפירושו לתורה צרור המור, מציין (בראשית כד, סג): כאשר יצחק בא לשוח בשדה ונשא עיניו וראה אליעזר ורביקה באים כנגדו): "נראה שעד כאן היה משפיל עיניו וסותמם לכיון בתפילתו כמו שכתב הקדוש כי המתפלל תפילת עמידה שכינה כנגדו, ולכן אסור לו לפקח עיניו להסתכל בכותל ולמעט אמר שצריך להש-פילם..."²⁶. באמצעות החיבורים הללו שמחבריהם ספרדים, הגיעו הדברים לאשכנז. כך, כדוגמה, נשמע אותם בהגהה לספר המנהגים לר' אייזיק טירנא²⁷. כן ציין אותו ר' משה מת מפרעמיסלא בספרו משה משה²⁸, וכן העיד ר' יוסף קאשמין בספרו נהג כצאן יוסף²⁹. גימיה דומה נמסרה בשם האר"י. "גם צריך לסגור עיניו", נאמר בסידור האר"י, "בשעת ק"ש, ועמידה וקדושה ומי שפותח עיניו באותם המקומות ולא עוד אלא שרואה אנה ואנה חוץ לד' אמותיו שזה מקרי ח"ו אנהיג קלנא בשכינתא ועליו נאמר ובזוי יקלו"³⁰. גם ר' יעקב עמדין נוטה להתחשב בקביעת הוהר ולהסתמך על האר"י. הוא כותב בחיבורו סולם בית-אל (מבוא לסידור): "ראיה גם היא צריך לקדשה בתפילה ועם שכתבתי בחבורי מו"ק (מור

23 רבנו בחיי על התורה, מהדורת שיעור, ירושלים, תשכ"ח, ח"ג, פ' קרח, עמ' קטז. ברם, הנטייה להתפלל בעיניים סגורות נמצאת כבר בספר חסידים, מהדורת מרגליות, סי' תשפד: אם יתלוצצו על האדם כאשר יושב ועיניו סגורות לא יסגור את עיניו לפי שלא יוכל לכיון.

24 ראה להלן עמ' 102.

25 זוהר, וילנא, תרפ"ב, פ' ואתחנן, רס ע"ב. ראה גם בווהר, פ' חיי שרה, קלב ע"א; רעיא מהימנא, פ' פינחס, רנט ע"ב.

26 ר' אברהם סבע, ספר צרור המור, ונציה, שכ"ז, פ' חיי שרה.

27 מהדורת שפיצר, ירושלים, תשל"ט, סוף ההקדמה.

28 ר' משה מת, מטה משה, לונדון, תשי"ח, עמ' פ.

29 ר' יוסף יוזפא ב"ר משה קאשמין, נהג כצאן יוסף, הענא, תע"ח, הלכות תפילת י"ח, סי' ח.

30 סידור האר"י קול יעקב, לעמברג, 1859, חלק כוונת אמן.

וקציעה) שאין הכרח כ"כ מהגמרא שצריך להתפלל בעינים עצומות דווקא ... מ"מ צריך לסגור העינים בהכרח למנוע ההסתכלות בדברים הגורמים ביטול הכוונה כ"ש אחר שהזוהר מחמיר בו ... וגם בחזרת התפילה היה נוהג האר"י ז"ל לעצום עיניו³¹. באותו סגנון כותב ר' יחיא צלאח בתכלאל עץ חיים, אלא שהוא הוסיף הסבר כי "מי שלא הופיע עליו אור הקבלה ולא הבין טעם סגירת עינים שאמרו בזוהר, לבבו יבין ע"ד הפשט משום דמתבלבלת מחשבתו בכך כשהוא עומד בלתי עינים סגורות והנסיון מוכיח"³². למרות כל ההנחות הללו נשמע סיכום מפי ר' אליעזר פאפו בספרו חסד לאלפים: "ועתה בעוונותינו דלונו מאד בכוונת הלב ... מה לעשות, לפחות נעשה נא מה שבידינו להראות הכנעה ויראה במעמד גופינו ... ועתה רבים מעמי הארץ אין נזהרים בזה ובעומדם להתפלל עיניהם משוטטות אנה ואנה ובוה האדם ניכר אם יודע ספר וירא ה' הוא או אם עם הארץ ובור הוא. ולוא חכמו ישיכילו גודל הצער המגיע מראות ברע המלאך המות בשעה אחד קודם ..."³³.

המצאת הדפוס הביאה גם היא שינוי אחר בתיקון העיניים בשעת התפילה. כבר העידו על המהרי"ל, שהיה נוהג להתפלל העמידה מתוך סידור אף-על-פי שיתר חלקי התפילה אמר על פה. וכן העידו על האר"י בעצמו. כאשר הגיעו הספרים הנדפסים גם בידי הציבור הרחב חל שינוי גם אצל המקובלים. כבר ציינו כמה אחרונים: "שאם הוא מתפלל מתוך הספר נראה דאין בזה חשש כיון שהוא שח עינים להסתכל בספר ..."³⁴.

לסיכום, בגלל הקביעות התלמודיות הבעייתיות, לא היו הפוסקים תמימי דעים כיצד לנהוג בעיניים בשעת העמידה, דבר שגרם נהגים שונים בציבור. רק המקובלים במאה ה'ט"ז דגלו בשיטה אחידה בעצימת העיניים או בהצמדתן לסידור כשהשעה צריכה לכך.

לבסוף, רצוי לשים לב לעניין מקום העיניים באמירת הקדושה. כנראה היה נוהג להרים את העיניים בשעת אמירת הכתוב "קדוש, קדוש, קדוש". כך ציין לנו ר' אברהם ב"ר עזריאל בספרו ערוגת הבושם, המזכיר נשיאת העיניים בקדושה על-פי ספר ההיכלות במלים אלו: "ברוכים אתם לי שמים וארץ ויורדי מרכבה. אם תאמרו ותגידו לבני מה שאני עושה בתפילת שחרית ובתפילת המנחה בכל יום ויום. ובכל שעה ושעה שישאל אומ' לפני קדוש למדו אותם ואמרו להם שאו עיניכם לרקיע כנגד בית תפילתם בשעה שאתם אומ' לפני קדוש ... שענייכם נשואות בעיני ועיני נשואות בעיניכם ... הנה מפורש בספר היכלות שצריך לשאת עיניהם בשעה שאומ' קדוש"³⁵. דברים אלו כתב הראב"ה ועוד כמה חכמי אשכנז³⁶. עדות

31 ראה חלק סולם בית-אל, עמ' 12, ס"ק ג. וראה דיונו בפירושו לשו"ע או"ח, ספר מור וקציעה, אלטונה תקכ"א, סי' צה.

32 תכלאל עץ חיים, ירושלים, תרנ"ד, מ ע"ב — מא ע"א.

33 ר' אליעזר פאפו, חסד לאלפים, שאלוניקי, תר"א, סי' צה. וראה מה שכתב ר' יהודה שמואל אשכנזי, ספר בית עובד, ליוורנו (בלי תאריך), בדינים השייכים לתפילת י"ח, סי' עח.

34 ראה: אליהו די וידאש, תוצאות חיים, ירושלים, תשל"א, עמ' 15; ר' ישראל י' אלגאזי, שלמי צבור, שאלוניקי תק"נ, עמ' קי, ה"ט. ראה: מהרי"ל, הלכות תפילה מכל השנה; ר' אליעזר פאפו, חסד לאלפים, שאלוניקי, תר"א, סי' צה סק"ד; ר' משה קוניץ, בן-יוחאי, ווינא, תקע"ה, דף קלח, סי' צא; ר' דוד עמאר, תפילה לדוד, שאלוניקי, תקל"ז, סי' קצג; ר' אברהם דנציג, חיי אדם, כלל כב, סי' יא.

35 ר' אברהם ב"ר עזריאל, ערוגת הבושם, מהדורת אורבך, ירושלים, תרצ"ט, ח"א, עמ' 214–215. לנוסחאות השונות בפיסקא הזאת מתוך היכלות רבתי (פ"י, סי' ה), ראה: P. Schaefer, *Synopse zur Hekhalot Literatur*, Tübingen, 1981, No. 163, p. 72–73.

36 ספר ראב"ה, מהדורת אפסוביצר, ירושלים, תשכ"ד, ח"א, עמ' 70 וציונים בהע' 19.

נוספת למנהג הנוטה להחמרה מסוימת ניתנה על-ידי מחבר ספר מנהג טוב. הוא מעיר: "מנהג טוב לומר כל הקדושות בעמידה ובעיניים נשואות לשמים" ומוסיף הסימוכים מספר ההיכלות³⁷. הביטוי המכריע במנהג כתב ר' יעקב בטור (או"ח, סי' קכז): "ונוהגין בני ספרד ליתן עיניהם למטה בשעה שאומרים קק"ק ובני אשכנז וצרפת נותנין עיניהן למעלה". גם המהרש"ל, שהתרעם על מנהג המגביהים עיניהם בשעת העמידה, מסכים עמם בשעת אמירת הקדושה ומציין את המקור של ההיכלות³⁸. מכל האמור, נראים הדברים מקובלים כמעט בכל התפוצות. המסורת, הבנויה על ספרות ההיכלות, השתרשה בתחילה באשכנז ומשם כנראה התפשטה לכל אירופה עד שנקלטה גם בספרד. הטעם בנוי, כמובן, על הרעיון שהמתפלל ינסה להידמות למלאכים המקלסים את הקב"ה בשמי מרום בניית העיניים. ואולם ר' יוזפא האן, בספר יוסף אומץ, מוסיף נימוק בהרמת העיניים בקדושה: "כי נכסף האדם לעשות עיקר דירתו למעלה אצל הקב"ה ולמסור לו נפשו ורוחו אליו יאסוף". כלומר, העיניים למעלה בשעת הקדושה מסמלות מסירות נפש כפשוטה³⁹.

הידיים

ידוע כי התפילה במקרא היתה בפרישת ידיים. הדבר כתוב בתורה, נשנה בנביאים ונשתלש בכתובים. בתורה אומר משה אל פרעה: "אפרש את כפי אל ה'", כאשר מלך מצרים ביקש ממנו להעתיר אל ה' (שמות ט, כט, לג). בנביאים, כאשר התכונן שלמה המלך להתפלל בשעת חנוכת הבית הראשון נאמר: "ויעמד שלמה לפני מזבח ה' נגד כל קהל ישראל, ויפרש כפיו השמים" (מלכים א ח, כב). ובתפילתו אמר שלמה: "כל תפלה כל תחנון אשר תהיה לכל האדם לכל עמך ישראל ... ופרש כפיו אל הבית הזה" (שם ח, לח)⁴⁰. בכתובים, בתפילה הנרגשת של עזרא הוא אומר: "ובמנחת הערב קמתי מתעניתי ... ואכרעה על ברכי ואפרשה כפי אל ה' אֱלֹהֵי" (עזרא ט, ה)⁴¹. הכתובים האלה מוכיחים שהתפילה בתקופת הבית הראשון, כתקופה שלפניה, היתה מלווה גם בפרישת ידיים.

נראה כי גם בתקופת הבית השני התפללו בפרישת ידיים. עדויות שונות מן הספרות החיצונית מצביעות על כך. בספרי החשמונאים יש כמה רמזים לתפילה בפרישת הידיים. כאשר תלמי פילופטור ניסה להיכנס לבית קודש הקודשים, אחרי נצחונו על אנטיוכוס השלישי על-ידי רפיח (207 לפנה"ס), נזכרה תפילתו של שמעון הכהן הגדול. לפני גשתו להתפלל נאמר עליו שהוא כרע על ברכיו לפני המקדש: "ויפרש את כפיו ויתפלל" (מקבים ג ב, א). כן אנו עדים לתופעה דומה כאשר יהודה המקבי התכונן לקרב המכריע נגד ניקנור; עליו נאמר: "וכראות המקבי את ההמון ואת ערך הנשק (של האויב) ... יפרש את כפיו אל השמים ויקרא אל ה' עושה נפלאות בדעתו" (מקבים ב טו, כא). גם היהודים באלכסנדריה התפללו כנראה בצורה כזאת. עדות לכך היא אוכור בפרשת מזימת תלמי להשמיד את היהודים על-ידי דריסות הפילים השיכורים; שם נזכר: "והיהודים נפשם בהם תתעטף כי

37 ספר מנהג טוב, סי' י' (ההדגשה שלי — א"ז).

38 מהרש"ל, שם. ראה את התיאור המפורט של ר' מרדכי יפה, לבוש התכלת, סי' קכז סק"ב. ראה גם ר' משה מת מפרעמסלא, מטה משה, סי' קעב.

39 ר' יוסף יוזפא האן נויירלינגן, יוסף אומץ, פרנקפורט דמיין, תרפ"ח, סי' רצח (השני) [עמ' 64].

40 ראה גם מלכים א ח, נד; ישעיה א, טו.

41 ראה גם תהלים מד, כא; איכה א, יז.

קצרה להם מדת חייהם וישפכו ויפרשו כפיהם השמימה בתפלה לאל עליון" (מקבים ג ה, כה) ⁴².

אזכורים נוספים המרמזים לתפילה בפרישת ידיים יש למצוא בחיבוריהם של פילון ויוסיפוס. הראשון ציין, כאשר נודע ליהודים כשלונם של פלאקוס: "וכי נלכד ברשת הטמונה לו, פרשו ידיהם השמימה ופתחו בשירי הלל ונצחון" ⁴³. פילון מעיד שהתיאראפויטים גם כן נהגו בפרישת ידיים בתפילה. לפני משה "נושאים ... את ידיהם השמימה ... כך הם מתפללים לאלקים שטיטב חגיגתם בעיניו ותתנהל כרצונו" ⁴⁴. יוסיפוס מוסר לנו שאגתרכידס סיפר כדברים האלה: "אלה נקראים בשם יהודים היושבים בעיר חזקה ... ירושלים ... ורגילים לנוח ביום השביעי ואינם חוגרים חרב ... ואינם עושים בו כל מלאכה רק פורשים את ידיהם בבתי מקדשיהם (בתי כנסיותיהם) ומתפללים עד בוא הערב" ⁴⁵.

עדות מעניינת נמסרה לנו בכתובת שעל גבי מצבה מן המאה הראשונה לפני הספירה, אשר כוללת תפילה מיוחדת. המצבה היא של יהודיה בשם הירקליה מדילוס, אשר נרצחה, והתפילה החרוטה במצבתה מבקשת נקמה מן הרוצחים. הרצח אירע כנראה ביום הכיפורים, כי נאמר: "ה', צופה כל ... אשר כל נפש מתענה לך היום הזה בתחנונים שתקום את הדם הנקי ...". מעל התפילה הזאת חרותות שתי כפות ידיים והאצבעות פרושות למעלה ⁴⁶. מכל הרמזים והעדויות האלה נדמה שניתן להסיק, שתפילתם של ישראל היתה בפרישת ידיים גם בתקופת בית שני בין במקדש בין במדינה.

אחרי החורבן יש שתיקה מוחלטת במקורות היהודיים. ברם, מקורות נוצריים מתייחסים לנושא. טרטוליאנוס כתב בחיבורו "על התפילה" כדלהלן: "ישראל אשר קיבלו את אשמת אבותיהם וידיהם מגואלות בדם הנביא והאדון לא יעזו לפרוש אותן (הידיים) לאלהים ... ברם, אנחנו לא רק מרימים אותן כי אם גם פורשים אותן ומתפללים" ⁴⁷. נדמה שהנוצרים

42 כן נדמה שיש להבין את הרמזים משאר הספרים החיצונים המזכירים מתפללים ותפילותיהם. ראה, לדוגמה: ספר היובלות כה, יא; צוואת י"ב השבטים, צוואת לוי, פ"ב, אחרי פסוק ג, תוספת על-פי כ"י אתוס [ראה: ג' אלון, "עיונים בספרים החיצונים", תרכ"ז, יב (תש"א), עמ' 161]: ואשא את עיני ופני לשמים ואפתח את פי ואדבר ואפרוש את אצבעות ידי וידי באמונה לפני הקדשים (בית המקדש); חנוך הסלבי כא, יט; עליית משה ד, א; חזיונות הסיבילות ג, תקצא; ובספר טוביה (codex Sinaiticus) ג, יא: "ותפרש בעת ההיא את כפיה (שרה) נגד החלון (דניאל) ותתפלל". כל הציונים הללו על-פי אברהם כהנא, הספרים החיצונים, תל-אביב, תרצ"ז. פילון האלכסנדרוני, כתבים, נגד פלאקוס (בעריכת סחן דניאל-נטף), ירושלים, תשמ"ו, עמ' 48, פיסקה 121.

44 פילון האלכסנדרוני, כתבים, על חיי העיון, פיסקה 66; וראה שם גם פיסקה 89: "ובראותם את השמש העולה פורשים ידיהם אל השמים ומתפללים ליום יפה בהיר ...".

45 יוסף בן מתתיהו, קדמות היהודים נגד אפיון (תורגם בידי י"נ שמחוני), תל-אביב, עמ' לה. וראה גם את הערתו בספרו מלחמת היהודים (תורגם בידי ש' חגי), ירושלים, תשמ"ג — ד, ח, ג, כאשר דן בסוגיית אלישע וריפוי המים ביריחו הוא ציין: "ואו הרים ידו לשמים ונסך נסכי רצון לקרקעיתו".

46 ראה: A. Deismmann, *Licht von Osten*, Tübingen, 1923, p. 352. ראה גם הדיון של ג' אלון, "עיונים בספרים החיצונים" (לעיל הע' 42), עמ' 163.

47 Quinti Septimi Florentis Tertulliani *Opera, Corpus Christianorum*, Turnholti, 1954, *De Oratione*, XIV: Omnibus licet membris lauet quotidie Israel, numquam tamen mundus est. Certe manus eius semper immundae, sanguine prophetarum et ipsius Domini incrustatae in aeternum; et ideo conscentia patrum hereditarii rei nec attol-

ראו בפרישת ידיים כסמל צליבת ישו. עצם הרעיון הזה כבר מצא מקומו לפני טרטוליאנוס. באיגרת בר-נבא נמצאת השוואה בין פרישת ידי משה במלחמת עמלק לצלב. באופן דומה מתפרשת פרשת נחש הנחושת של משה. על הרעיון הזה חזר יוסטינוס (הוא מוצא הדים גם בריימונד מרטיני ב"פגיון האמונה" כמה מאות שנים לאחר מכן)⁴⁸. הערה מעניינת של יוליאנוס הכופר מוסיפה נופך לסוגייתנו. לאחר שהקיסר יוליאנוס הודיע לישראל על ביטול המסים, שהוטלו עליהם בימי קונסטאנטינוס, הוא מעיר: "שכן מדרך הטבע הוא שהבריות השרויים בדאגה, דעתם טרופה עליהם ואין עמהם אומץ לפרוש את ידיהם לשם תפילה"⁴⁹. מן ההערות האלה ושתיקת הספרות היהודית במאתיים שנים אחרי החורבן, אולי ניתן להסיק שהיהודים לא המשיכו את הנוהג עתיק-הימים של פרישת ידיים בתפילה. בעימות עם הנצרות נעשו שינויים במנהגים שונים, ואחד מהם, כנראה, הוא ביטול פרישת הידיים בתפילה⁵⁰. אכן, האמוראים מעידים על ביטול פרישת הידיים בתפילה בהערות אחדות אבל מאלפות. בתלמוד בבלי, שבת י ע"א, אנו גורסים:

רבא שדי גלימיה ופכר ידיה ומצלי אמר כעבדא קמיה מריה. אמר רב אשי חזינא ליה לרב כהנא כי איכא צערא בעלמא שדי גלימיה ופכר ידיה ומצלי אמר כעבדא קמי מריה כי איכא שלמא לביש ומתכסי ומתעטף ומצלי אמר הכון לקראת אלקיך ישראל.

רבא ורב כהנא "פכרו" את ידיהם והתפללו. רב אשי מעיד שרב כהנא עשה זאת רק בשעת צער אבל בשעת שלום לא התנהג ככה⁵¹. בשני המקרים מסבירים האמוראים האלה, שתיקן

lere eas ad Dominum audent, ne exclamet aliquis Esaias, ne exhorreat Christus, Nos nero non attollimus tantum, sed etiam expandimus et, dominica passione modula-
(to), tum et oranter confitemur Christo.

ראה גם הערתו, שם, בסעיף 17 (1): Atqui cum modestia et humilitate adorantes magis : (1) 17
commendabimus Deo preces nostras, ne ipsis quidem manibus sublimis elatis sed
D. P. Efreymson, *Ter-* : על אנטישמיותו של טרטוליאנוס ראה :
temperata ac probe elatis
tullian's *Anti Judaism and its Role in his Theology*, Philadelphia, 1975; C. Aziza,
Tertullien et le judaïsme, Paris, 1977. מאידך גיסא כדאי להעיר שאוגוסטינוס ציין, שהמת-
פללים נוהגים באיבריהם מה שנדמה כמצגים (פזוות) מתאימים לתחינה : כורעים על ברכיהם,
פורשים כפיהם או דבר אחר הנראה לעין. הדבר בולט אצל קלימנס מאלכסנדריה. ראה הביבליו-
גרפיה המפורטת בנושא : F. Heiler, *Das Gebet, eine Religionsgeschichtliche und Religions-*
J. Jungmann, *The psychologische Untersuchung*, Munich, 1921, pp. 101 ff.
ראה גם : *Early Liturgy to the Time of Gregory the Great*, Notre Dame, Indiana, 1959, p. 170
K. Thieme, *Kirche und Synagoge : Der Barnabas Brief und der Dialog Justin* 48
des *Martyrers, Solothurn*, 1945, XII 1-7. הערתו של רימונדוס נמצאת בפגיון האמונה
(Pugio fidei), עמ' 851 : Num sicut iste crucifixus, vel in cruce expansus erat stans :
ראה הערתו של ש' ליברמן, שקיעין, ירושלים, תש"ל, עמ' 76 והערותו של וידר בספרו הנזכר
לעיל בהע' 1, עמ' 81, הערה 355).

49 מכתבים וחוקים של יוליאנוס, מהדורת בידייקומנט, עמ' 281 : εἰς τὴν προσευχὴν τὰς χεῖρας ἀνατείνειν
אלון במאמרו (לעיל הע' 42), עמ' 162, הע' 21.

50 על ביטול מנהגים אחרים בגלל הדמיון לצלב עיין : מ"ב לינר, "בשמים ובארץ ובד' רוחות
העולם", ספר הזכרון ליהודה פריס, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 101-109. שם מדובר בנענועים של
הלולב בגלל דמיון הכיוונים של מוליך ומביא לתנועות ההצלבה שתי וערב של הנוצרים.

51 כך יש להבין בפירושו רש"י. ברם, יש גם להבין אחרת, שההבדל בין צער לשלום חל רק על
לבישת הגלימה, אבל פכרות הידיים חלה אפילו בתקופת שלום ; וכך יש להבין את דברי הר"ח
ואולי גם הר"ף.

הידיים בצורה זו הוא מפני שכך עומדים העבדים לפני אדוניהם. כמובן, המלה המכריעה בהערות היא "פכר" שפירושה אינו ברור. רש"י פירש אותה על אתר בלשון "חובק ידיו באצבעותיו מבצי"ר בלעז כאדם המצטער מאימת רבו"⁵². ואילו רבנו חננאל על אתר כותב: "דכי איכא צערא [בעלמא] שדי גלימיה וכסי ידיה ומינח כרעיה כעבדא לקמיה מריה ומצלי וכד איכא שלמא לביש ומכסי ומעטף ומצלי ... וכן ראוי לעשות". חוץ מהערותיו לגבי הלבוש והוספת הכריעה, הרי פירושו של "פכר" — כיסה את ידיו. הפירוש האחרון נתקבל כנראה גם על ידי הרי"ף, שאף הוסיף הביאור "מכסי" לדברי התלמוד. פירושם של הר"ח והרי"ף בנוי על גירסא אחרת בגמרא שם. נראה כי במקום לגרוס "פכר" גרסו הם "כפר" (וכן הוא בדפוסים הראשונים שנדפסו בוונציה!) שפירושו לכסות להחביא ולהצפיץ⁵³. פירוש מקורי אחר נמצא בפירושו של ר' פרחיה בן נסים למסכת שבת. הוא פירש פכר ידיה כ"פכר ידיה, כלומר שולח ידיו למטה ואינו מגביהן בתפילה כלל שלא ישתבש בעמדו לפני בוראו"⁵⁴. מכל הפירושים הללו ניתן להסיק מסקנה אחת: האמוראים לא התפללו בפרישת ידיים, וקבעו כדוגמה לתיקון הידיים בשעת התפילה את הנוהג של עבד העומד לפני רבו באימה ובריאה. וראוי להדגיש, שלא נקבע בתלמוד נוהג מיוחד כהלכה פסוקה, כמו שקבעו מקום הרגליים בשעת התפילה.

בתקופת הגאונים שוב יש שתיקה מוחלטת. בכל ספרות הגאונים לא נמצאת אף הערה אחת בתיקון הידיים בשעת התפילה (ככל שידי הגיעו)⁵⁵. מאידך גיסא, הקראים ממשיכים את המנהג הקדום של פרישת הידיים בתפילה⁵⁶. ניתן להסביר את מנהגם בשני כיוונים בדרך-כלל. הם הושפעו מן הנוהג של האיסלאם, וזה דוגל, כידוע, בפרישת ידיים בתפילה. אבל בעיקר הם כיוונו להראות את התנגדותם ליהדות הרבנית, ומכאן אולי שינוי אופן תיקון הידיים. ייתכן כי באמצעות המנהג הקראי נוכל להסיק, שהגאונים המשיכו כנוהג של האמוראים בהורדת הידיים בשעת התפילה. אולי אף ניתן לשער שפירוש הר"ח והרי"ף, הקרובים לתקופת הגאונים, בנויים על המנהג שהיה קיים בתפוצות הגולה בתקופתם ומשקפים אפוא את מנהג הגאונים.

הראשון שקבע את תיקון הידיים בתפילה כהלכה מפורשת הוא הרמב"ם. בפרק הדן בתיקוני הגוף לתפילה הוא כותב: "ומניח ידיו על לבו כפותין הימנית על השמאלית ועומד

52 הלעז כנראה היה טריצי"ר, שפירושו לקלוע אצבעות הידיים ביחד. ראה: מ' קטן, אוצר הלעזים, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 7; י' גוקאוויצקי, תרגום הלעז, לונדון, תשמ"ה, עמ' 60. קאהוט מוצא מקורו בסורית. ראה: ר' נתן ב"ר יחיאל, הערוך השלם, מהדורת קאהוט, וינה, תרפ"ו, חלק ו, עמ' של: Zusammenfalten, ineinanderbinden. והביא ראה מתרגום הפסוק במשלי ה, כב: ובחבלי חטאתו יתמך = ובחבלי דחטוי נתפכר.

53 ראה: רבינוביץ, דקדוקי סופרים, ומסכת שבת, שם.

54 פירוש ר' פרחיה בן נסים, בתוך: שיטת הקדמונים על מסכת שבת, מהדורת מ"י בלוי, ניו-יורק, תשמ"ז, עמ' ז. עיין גם בספרו של וידר (לעיל הע' 1), שם הע' 349.

55 ראה, לדוגמה, דבריו של בעל הלכות גדולות, מהדורת הילדסהיימר, ירושלים, תשל"ב, ח"א, עמ' 50 (הלכות תפילה): "וכד קאי איניש לצלוי מבעי ליה לכווני כרעיה ... וכד מצלי מבעי ליה למיקם באימתו דאמר רב חנא בר ביזנא אמר רבי שמעון חסידא המתפלל צריך שיראה עצמו כאילו שכינה שרויה כנגדו שנאמר שויתי ה' לנגדי תמיד". אינו מזכיר הידיים כלל וכלל.

56 ראה: ר' אליהו בשייצי, ספר אדרת אליהו, קושטא, ר"ץ, ענין התפילה ח"ג, פ"ה; ר' יהודה ב"ר אליהו הדסי, ספר אשכול הכפר, גוזלוו, 1836, י' ע"ב, טו ע"ב. וראה דברי וידר (לעיל הע' 1), הע' 356.

כעבד לפני רבו באימה ביראה ופחד ולא יניח ידיו על חלציו"⁵⁷. הרמב"ם הבין שפירוש הביטוי "פכר" כפירוש בעל הערוך או כרש"י, אלא שהוסיף הנחיות מפורשות שלא נמצאו בתלמוד ולא בשום אחד מהמפרשים (יחד עם זאת לא הבחין בין שעת הזעם לעת השלום). אף-על-פי שקביעת הרמב"ם נתקבלה להלכה בשולחן ערוך, כפי שנראה להלן, מוצאים אנו כי דווקא בנו חרג ממנהגם של אביו ושל חכמי הדורות שקדמו לו. בחיבורו הגדול "כפאיה אלעאבדין" מציין ר' אברהם בן הרמב"ם כדברים האלה: "פריסת ידים משובחת ומעולה היא במקומות הבקשה והתחנונים שבתפילה. בשעת הישיבה: בברכת השכיבנו ודומה לה, ובעמידה בברכות האמצעיות של שמונה עשרה שכך התנהגו הנביאים בשעת בקשותיהם כדרך שמבקש עני המחזר על הפתחים ממי שנותן לו נדבות"⁵⁸. ר' אברהם קובע העדיפות של פרישת הידיים בעת תפילת הבקשות הן בישיבה והן בעמידה, ונימוקו בנוי על המנהג הקדום בתקופת המקרא. במקום אחר חזר, כנראה, ר' אברהם על קביעתו וכתב: "והמתפלל יהיה פונה אל השם יתברך עומד על רגליו מתענג [בפנימיותו ובדבורו] ידיו פרושות וכלי דבורו הוגים"⁵⁹. הנימה המיסטית היוצאת מהדברים האחרונים, מצביעה על זיקתו של ר' אברהם למיסטיקה בכלל ולמיסטיקה המוסלמית בפרט. כבר הוכיח נ' וידר, שכת הצופים השפיעה השפעה ניכרת על דעותיו הפילוסופיות, וכנראה גם על השקפותיו בחיי הדת⁶⁰. וידר הצביע על מקורות הקובעים, שר' אברהם השפיע על כת חסידים במצרים ובארץ ישראל הסמוכה. כך, לדוגמה, נשמע מהערה הנמצאת במבוא לסידור ארץ-ישראלי (מן הגניזה של התקופה)⁶¹. כן ציין ג' אלון בהערה מאלפת, שגולדציהר הצביע על מאמר של אחד הערבים המזהיר שלא לישא ידיים בתפילה: "שכן דבר זה ממעשי היהודים הוא"⁶². ניתן לראות מדברים אלו את השפעת הסביבה על חוגים מסוימים בארצות האיסלאם (ולחיפך), אשר כנראה דחו את המנהג של חז"ל והמסורת הרבנית ומצאו סיוע לנוהג במקרא⁶³.

57 רמב"ם, משנה תורה, הלכות תפילה פ"ה ה"ד. וכבר העיר עליו בעל כסף משנה על אתר: "... ופכר ידיה היינו שחובק ידיו ומסתמא היא הימנית על השמאלית". ובפירושו בבית יוסף, טור או"ח, סי' צה, הוסיף: "מסברא דנפשיה כ"כ ואפשר שהוא רמז להכנעת יצר הרע שהוא נרמז בצד שמאל". כמו כן, קביעתו שלא יניח ידיו על חלציו, אין לה מקור בתלמוד וגם היא תוספת הרמב"ם מדעת עצמו.

58 ר' אברהם בן הרמב"ם, כאפיה אלעאבדין, כ"י בודלי, אוקספורד, מס' 1279. ראה וידר (לעיל הע' 1), עמ' 90 ותרגומו שם בעמ' 82. חלק ראשון יצא לאור, מלווה בתרגום בההדרת נסים דנה, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 1989.

59 ש"צ דוידוביץ, ד"צ בנעט (מהדירים), פריקים בהצלחה, ירושלים, תרצ"ט, עמ' 7. דיון מיהו מחבר החיבור ראה: וידר (לעיל הע' 1), עמ' 45, הע' 183 והע' 184.

60 שם, עמ' 37. על השפעות הצופים ביהדות ראה: G. Cohen, "The Soteriology of R. Abraham Maimuni", *PAJR*, 35 (1967), pp. 75 ff.; P. Fenton, *The Treatise of the Pool by Obadyah b. Abraham b. Maimonides*, London, 1981, pp. 13 ff.

61 הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים, תשל"ד, עמ' קלד: "... ושתי ידיו פרושות השמים ופניו תלויות זו היא דרך בריכה שנא' ויברך על ברכיו נגד כל הקהל ויפרוש כפיו השמים" (דהי"ב א, יג). ראה גם וידר (לעיל הע' 1), עמ' 59.

62 ג' אלון, "הערה לינשיאת כפים בשעת תפילה", תרביץ, יב (תש"א), עמ' 302. אגב, אף-על-פי שגולדציהר (1906) *Festschrift Noeldeke*, Gieszen, Orientalische Studien — עמ' 321 חזר בו מפירושו [ראה וידר (לעיל הע' 1)], הע' 356, נדמה שקיימת נטייה לאמץ מנהגי הסביבה. חשוב לציין כאן הערת וידר, שדווקא בחלק התפילה המוסלמית "צלאת", שכולו שבת, אין המוסלמים פורשים ידיים, כי אם בחלק "הדעא" שהוא שעת הבקשה. בזה הוכיח בצורה ברורה השפעת האיסלאם על ר' אברהם וחוגו החסידי.

נראה כי מנהג פרישת ידיים בתפילה נמשך בימי הביניים, כנראה אצל המקובלים בספרד. כך נאמר בזהר (פ' בלק, קצה ע"ב):

אמר רבי אלעזר ארימית ידי בצלו לקמי מלכא קדישא דהא תנינן אסור ליה לבר נש לארמא ידוי לעילא בר בצלו ובברכאן ותחנונים למריה דכתיב הרימותי ידי אל ה' אל עליון ומתרגמינן ארימית ידי בצלו דהא אצבעאן ידין מלין עלאין אית בהו והשתא אנא הכי עבידנא.

וכן לשונו של הרמב"ן בפירוש לתורה בשם מדרש הבהיר האומר (שמות יז, יא): "וכי משה היה עושה שיגבר עמלק עליו אלא אסור לאדם לשהות שלש שעות כפיו פרושות השמים". משני עדים אלה ניתן להסיק, אולי, כי חוג המקובלים המשיך בנוהג הקדום של התפילה (במיוחד הבקשות והתחנונים) בפרישת ידיים.⁶⁴

הדים נוספים לפרישת ידיים נמצא בספר חרדים לר' אלעזר אוקרי, מחכמי צפת. הוא מסתמך על המדרש "ועבדתם את ה' אלקיכם — זו תפלה": "וכיון דנקט לשון עבדות למדו חז"ל דצריך שיהיו ידיו של אדם בתפילה זו על זו על לבו כעבד לפני רבו". ברם, בהמשך דבריו הוסיף: "וכתב רבינו אברהם בנו של הרמב"ם ז"ל דה"מ בשלש ראשונות ושלש אחרונות אבל באמצעיות שהם שאלה צריך שיהיו ידיו פרושות כדל השואל דאשכחן בתפילת אברהם הרימותי ידי אל ה' ותרגומו ארימית ידי בצלו ובתפלת משה אפרוש כפי אל ה' וכתב וכאשר ירים משה ידו ובתפלת שלמה ויפרוש כפיו השמים"⁶⁵. הרי אנו כבר שומעים על צירוף מקור הזוהר עם פירושו של ר' אברהם יחד עם הסברו של הרמב"ן. השפעת המקובלים הללו מוצאת את מקומה בעדותו של ר' יוסף נורדלינגן בחיבורו יוסף אומץ⁶⁶:

כשמתפלל אדם י"ח צריך שיהיו ידיו כפותים זו ע"ג זו הימנית על השמאלית וישימם נגד לבו, וכ"כ בספר היראה וש"ע ומשמע דגם באמצעיות ודלא כספר חרדים שכתב דדוקא בשלשה ראשונות ושלשה אחרונות אבל באמצעיות יהיו כפיו פרושות כדל שואל. וגם אני נהגתי כמו שכתוב בספר חרדים אבל לאחר שמצאתי בש"ע ובספר היראה שכתבו סתמא אלמא אין חילוק חזרתי ממנהגי.

הרי אנו עוקבים אחרי מנהגי כת חסידית במצרים במאה הי"ג, אשר הגיעו דרך המקובלים בספרד במאה הי"ג ובצפת במאה הט"ז עד לקהילה אשכנזית בפרנקפורט ע"נ מיין במאה הי"ז. אולי עד שני לתופעה הזאת הוא ר' ישעיה הורוביץ, בעל השל"ה, אף הוא בן המאה הט"ז—י"ז, שהיה זמן-מה רבה של פרנקפורט. בחיבורו מציין הוא את הזוהר שהוכרנו, והוסיף את חשיבות זקיפת האצבעות המרמזות לעשר הספירות. ברם, הוא מצביע על דעת הפוסקים המסתמכים על הרמב"ם: "וכן נהגין, ומ"מ נראה באיזה מקומות מהתפילה שמת-עורר בהתעוררות גדול יזקוף אצבעותיו והחכם יעשה בדעת". ייתכן שהוא מתכוון לחוג המקובלים שהושפעו מדברי ספר חרדים⁶⁷.

64 ראה דברי ג' אלון (לעיל, הע' 62), והערת וידר עליו [לעיל, הע' 1 (הע' 356)].

65 ר' אלעזר אוקרי, ספר חרדים, קושטא, תשי"ז, פרק ה, סי' עב עג (דף כה ע"ב).

66 ר' יוסף האן נורדלינגן, ספר יוסף אומץ, סי' לד.

67 שני לוחות הברית, שנגהאי, תש"ז, עמ' 367. כל הנימוקים האלה מוצאים את מקומם במנהג בני עדות המזרח, כאשר זוקפים הידיים והאצבעות באמרים הפוסק "פותח את ירך ומשביע לכל חי רצון" — הן בתפילות הן בברכת המזון. ראה: ר' דוד הכהן סקלי, שו"ת קרית חנה דוד, ח"א,

נחזור לאשכנז בראשית ימי הביניים. בעיון בחיבורי הפוסקים ומחברי ספרי ההלכה מראשית ההתיישבות היהודית באשכנז עד המאה ה"ו, מוצאים שוב שתיהן כמעט מחלטת באשר לידיים בשעת התפילה. בספרי דבי רש"י אין זכר לנושא זה.⁶⁸ הראב"ן הירחי אינו מזכירו. ר' צדקיה ב"ר אברהם בספר שבלי הלקט מתעלם ממנו. ר' אלעזר בעל ספר הרקח עובר עליו בשתיקה, וכן אחריו מהר"ם מרוטנבורג. הראב"ה ור' יצחק אור זרוע מציינים את הקטע בתלמוד בלי כל פירוש ופרשנות כלשהי.⁶⁹ היחיד מכל הפוסקים בתקופה אשר התייחס לעניין הוא הרא"ה מלונגל בספר אורחות חיים⁷⁰ :

תיקון הגוף כיצד ? ... מניח ידיו על לבו כפותין הימנית על השמאלית ועומד כעבד לפני רבו, ולא יניח ידיו על חלציו. והכל כמנהג המקומות : יש מקומות שחובקין ידיהם באצבעותיהם. ויש מקומות שמשימין ידיהם לאחוריהם ואלו ואלו עומדין כמי שאין לו ידים כלומר אין לי יכולת וזולתך.

סבורני שהוא נותן הסבר לשתיקה של הפוסקים הנ"ל. כל הפוסקים והחיבורים האלה התייחסו לתיקוני איברי גוף אחרים בהלכותיהם, אבל לא שמו לב לידיים, כי מקום הידיים בתפילה נשאר בגדר המנהג המקומי. הם לא קיבלו את הנהגת האמוראים להלכה כמו שעשה הרמב"ם, ולכן לא פירטו ולא פירשו אותה.

עדות מכרעת להנחתנו נמצאת בספר "מנהג טוב"⁷¹ :

ומנהג טוב כשאדם מתפלל לכיון שתי ידיו שיהו נראות כאחת שכן מצינו באיש השמונים שנא' בו עד בוא (!) השמש עד התפלל לשמונים והוא עם ז' אותיות של בוא (!) השמש וגם אמונה כאילו הן אומנה כי אחת לעז אומנה.⁷²

משמע מדבריו, שהיה רק מנהג להתפלל בכפיית ידיים, או אולי אפילו בדיבוק הידיים ביחד עד שנראו כאחת. הרא"ה מלונגל מנמק את מקור המנהגים השונים בתיקון הידיים בתפילה : הדרך המקובלת בארץ כאשר עומדים לפני מלך המדינה. והוא מוסיף הסבר עיוני : האדם חייב להיראות לפני הקב"ה כחסר אונים וכח.⁷³

הנימוק העיוני של הרא"ה מצא הדים אצל שני חכמי המוסר בספרד במאות ה"ג והי"ד.

ירושלים, תרצ"ה, חא"ת סי' י"ג ; ספר רוב דגן, בקונטרס אות לטובה, סי' כד ; ר' אליעזר ולדנברג, שו"ת ציצ אליעזר, ח"ב, סי' ח.

68 ראה במחזור ויטרי, עמ' 14 ובמקבילות.

69 ראב"ן הירחי, ספר המנהג, עמ' פג ; ר' אלעזר ב"ר יהודה, ספר הרקח, סי' שכב ; ראב"ה, ח"א, סי' צב (עמ' 69) ; ר' יצחק ב"ר משה, ספר אור זרוע, ז'טומיר, תרכ"ב, ח"א, סי' קלא (בסוף) ; י"ז כהנא, תשובות פסקים ומנהגים לר' מאיר ב"ר ברוך, ירושלים, תשי"ז.

70 ר' אדרן הלוי מלונגל, ספר אורחות חיים, הלכות תפילה, סי' מז (עמ' לה).

71 ספר מנהג טוב, סי' ו.

72 לא ירדתי לסוף דעתו בעניין ז' אותיות במלים "בוא השמש" — כי לפי המסורת "בוא" נכתב חסר ולא מלא. יתרה מזו, לא הבנתי משמעות ההערה לעניין הגידון בהחזקת הידיים. נוסף על כך, מצאתי את הסימוכים שלו בפירוש המלה "אמונה" במשמעו "אחת" מוורים. ווייס ציין שהיא מרומזת באיטלקית כ- umna (במבוא לספר, הע' 1). סבורני שאולי יש אחיזה בציון אותו הפסוק בלשון היחיד : וי ה י ידיו אמונה. כאילו שאז ידיו היו כיך אחת.

73 הגימטה הזאת מזכירה לנו את פירוש הנ"ל של הר"ח. המפתיע הוא שר' דוד אבודרהם בספרו אבודרהם השלם, עמ' צא, מפרט תיקוני איברי-גוף אחרים ומתעלם מתיקון הידיים, אף-על-פי שהוא מקדיש חלק ניכר של חיבורו למנהגים.

ר' יונה גירונדי, בספרו ספר היראה, מקדיש קטע שלם לתיקון הידיים בתפילה הן בזמן הישיבה הן בזמן העמידה. כאשר המתפלל יושב, ישים את ידיו תחת לבושו הימנית על השמאלית כנגד טיבורו ... ובקומו להתפלל ... ישים ידיו תחת לבושו הימנית על השמאלית⁷⁴. נימה דומה מציע רבנו בחיי ב"ר אשר בביאור על התורה. כאשר הוא דן בסוגיא הפילוסופית על תלות האדם באלוקים, מדגים הוא הערותיו בתיקון הרגליים בשעת התפילה. הוא סבור שהחזקת הרגליים ביחד מסמלת כאילו רגליו כבולות וכאילו הוא חסר-כוח. ואגב אורחא מעיר הוא: "והנה האומות מראים הכוונה הזאת בכוון הידים בבקשת תחנונים, והן עצמן אינן יודעין למה הורגלו בכך, והטעם בזה הוא להראות בטול כח עצמו כאלו ידיו אסורות והוא מוסר אותו למי שמתחנן אליו, ולפי שתנועת הרגלים גדולה מתנועת הידים לקרב תועלתו ולדחות נזקו לכך נהגו בכוון הרגלים ולא הידים"⁷⁵.

ההערות הללו מצביעות על הקו המנחה בתיקוני הידיים בתפילה, הבנוי על היסוד שהאדם חייב להיראות כחסר-אונים בעמדו לפני בוראו. יסוד זה מצא מקום בספרי המנהגים באשכנז במאה ה"ט. בספר המנהגים של ר' זלמן מסנטגואר צוין, שרבו המהרי"ל "היה מתפלל על פה מלבד תפלת י"ח החזיק סידור בידו הימין שהיה מתפלל מתוכו ושמאלו היתה תחת הסרבל נתון אל לבו"⁷⁶. שני דורות אחריו ציין ר' ישראל ב"ר פתחיה איסרליין, בביאורים לפירוש רש"י (ונציה, רע"ט): "וסמך אהרן את שתי ידיו ידו כתיב מכאן סמך למה שכתב הרמב"ם בהלכות תפלה שתהא ידיו כפופים בשעת התפילה. כפו הימנית על ידו השמאלית כעבדא קמא מריה וכתב ידיו בלשון ידו כלומר שתי ידיו יהיו כאחד ואי[ת] [ד]פירש ידיו דבוקות זו בזו ממש כמו מקצת בני אדם אתי נמי שפיר כדדרשינן מן רגליהם רגל ישרה" (פ' אחרי מות). ר' יוסף ב"ר משה, תלמידו של ר' ישראל, ציין דבריו בספרו לקט יושר, והוסיף תיאור כיצד החזיק רבו את ידיו בשעת התפילה: "וזכורני דהוה כפוף אצבעותיו השמאלית על כפו השמאלית כמו שעושיין אגרוף ועשה ראש אצבעותיו הימנית על סוף אצבעותיו השמאלית וכפו הימנית כנגד כפו השמאלית דבוקות זו בזו, וכן מצאתי בפ"ק דשבת ופכר ידיה ופירש"י חובק ידיו באצבעותיו כאדם המצטער"⁷⁷.

משתי העובדות האלה אנו למדים, שכיסוי הידיים או דיבוקן ביחד נעשה נוהג מקובל במאה ה"ט. דיבוק הידיים כפי שתואר בידי ר' איסרליין, וכפי שהוא עצמו נהג בו, מעניין מכיוון אחר. הרי ידוע לנו שאחד המצגים (פרוות) של התפילה הנוצרית הוא דיבוק הידיים או קשירת אצבעות הידיים יחדיו. חיבור קטן בעילום שם במאה ה"ג שנכתב בלשון קטאלונית, מתאר את תיקוני הגוף של דומיניקוס הקדוש ומצביע על החזקות הידיים השונות של אחד מבכירי הכנסייה בשעת תפילתו. בין היתר נמצא גם דיבוק הידיים וגם קשירת האצבעות ביחד⁷⁸. מצג דומה מוצאים אנו באיורים רבים מן המאות ה"ט וה"ז בכתבי-יד שונים של

74 ר' יונה גירונדי, ספר היראה, וורשא, תר"ח, דף ב ע"א. וראה גם תרגום מספר היראה על-ידי ר' יצחק בר חיים, ספר חיי עולם, קראקא, שנ"ה [ח ע"ב].

75 רבנו בחיי, ביאור על התורה, ח"ג, עמ' קטז-קיו.

76 ספר המהרי"ל, ווארשא, תרל"ב, דף סא ע"א.

77 ר' יוסף ב"ר משה, ספר לקט יושר, מהדורת פריימן, ברלין, תרס"ג, חלק א' ח, עמ' 20.

78 *I Nove Modi de Pregare di San Domenico* (autore anonimo) ca. 1260-1288. Ms. Biblioteca Vaticana (codex Rossianus 3, se. XI-XV). אני מודה לגב' א' כהן, מספריית בית-המדרש לרבנים בניו-יורק, שהפנתה אותי לחיבור הזה.

מחזורים והגדות של פסח⁷⁹. הסופר והצייר יואל ב"ר שמעון, יליד אזור הריינוס (קולוניה ?) ותושב דרום גרמניה וצפון איטליה באמצע המאה ה"ו, צייר דמויות שונות בתפילה בידיים דבוקות זו בזו⁸⁰ (ראה איור 2).

דוגמה אחרת מצאנו במחזור שנכתב בפרארה בין 1470 ל-1480, ובו ציור המראה מתפלל עומד לפני עמוד בידיים דבוקות ביחד⁸¹ (ראה איור 3). עדויות אלה מצביעות על כך שבקהילות אשכנזיות היה המצג הזה מקובל (ראה איורים 5 ו-6). המקורות האלה מוכיחים אפוא, שהיהודים לא דחו את הנהגים הידועים של שכניהם הנוצרים, ואולי אף אימצו אותם כחלק מתיקוני הגוף בתפילותיהם. אם הנחתנו נכונה, אזי היא עדות נוספת לפתיחות של החברה היהודית בקהילות אשכנז בשלהי ימי הביניים⁸².

נפנה שוב לספרד וחכמיה. ר' יעקב, בטור אורח חיים, מציין את דברי התלמוד בשבת בסימן אחד (צא) אבל את דברי הרמב"ם בסימן אחר (צה). מדבריו נלמד שאין קשר בין פירושו של הרמב"ם בתיקון הידיים בתפילה להערות התלמוד. ברם, ר' יוסף קארו לא קיבל הנחה זו ולכן החסיר את דברי הטור בסימן צא בשולחן ערוך, אבל ציין את דברי הרמב"ם בסימן צה. יתרה מזו, בסימן צה הוסיף ביאורו לדברי הרמב"ם, הבנויים, לדעתו, על הגמרא בשבת. בעניין הנחת היד הימנית על השמאלית סבור מרן המחבר שהיא דעתו של הרמב"ם, "ואפשר שהוא רמז להכנעת יצר הרע שהוא גרמז בצד שמאל". כן הוסיף פירוש דומה להכרעת הרמב"ם שלא ישים ידיו על מותניו, ואמר: "אפשר שכ"כ מסברא דנפשיה לפי שהוא דרך יהורא...". מאידך גיסא, ציין הוא את פירוש ר' יצחק אבוהב: "שהכל כמנהג המקום, שיש מקומות שחובקין היד והזרוע ימין תחת אציל שמאל ושמאל תחת אציל ימין כמדברים עם המלך וזהו מנהג ארץ אדום ויש מקומות שחובקין ידיהם באצבעותיהן ויש מקומות משימים ידיהם לאחוריהם וכן מנהג ארץ ישמעאל ומכוונים לרמוז כאילו אין להם ידים כלומר שאין להם יכולת זולתו". דברים אלה מקבלים סיוע כלשהו מהוראת העמידה לחול במחזור המאיר בפירנצה בשנת רנ"ב: "והמתפלל צריך שיכוין את רגליו כאחד וכופף זרועותיו"⁸³.

79 ניתן לציין אחדים הבולטים: הגדה של פסח של הצפורים, מוזיאון ישראל, ירושלים, סי' 180/57, דף 15ב; מחזור לשבועות ולסוכות, המוזיאון הבריטי לונדון Add. MS. 22413, דף ג א (על המחזור הזה ואיוריו ראה: B. Narkiss, "A Tripartite Illuminated Mahzor from a South German School of Hebrew Illuminated Manuscripts around 1300", דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ירושלים, תשכ"ט, כרך ב, החלק הלועזי, עמ' 129-133).

80 יואל ב"ר שמעון, "Washington Haggadah", Library of Congress, Washington DC Hebr. [HPP D 258] 1. על סופר-צייר זה נכתבה ביבליוגרפיה חשובה. בין היתר ראויים לציין: J. Gutmann, "Thirteen Manuscripts in Search of an Author: Joel ben. Simeon 15th Century Scribe — Artist", *Studies in Bibliography and Booklore*, 9 (1970), pp. 76-95; M. Beit-Arie, "Joel ben Simeon's Manuscript: a Codicologist's View", *Journal of Jewish Art*, 3/4 (1977), pp. 25-39; S. Edmunds, "The Place of the London Haggadah in the Work of Joel ben Simeon", *Journal of Jewish Art*, 7 (1980), pp. 25-34.

81 רוטשילד מיסליני, מוזיאון ישראל, דף 132ב.

82 מסקנה זאת שיער כבר ג' וידר (לעיל הע' 1), עמ' 79, הע' 349.

83 כ"י רוטשילד, בית-המדרש לרבנים (מס' 4348), עמ' 22b. ראה גם: מחזור רומא, קזאל מיורי, שונצין, רמ"ח [צילום בבית הספרים הלאומי, ירושלים, סימנו שם RI 7A A4493]. הוראות לפני העמידה לימות החול.

איור 2

דניאל בגוב האריות, הגדה של פסח של הסופר-צייר יואל בן שמעון, המאה הטי"ו, ושינגטון, ספריית הקונגרס, Hebr. 1.

איור 1

הגדה של "הצפורים", כ"י ריינוס עלית, גרמניה, במאה הי"ד, מוזיאון ישראל, ירושלים, מס' 180/57, דף 40.

איור 4

הגדה של פסח "הצפורים", כ"י מוזיאון ישראל, ירושלים, מס' 180/57, דף 15, ב'.

איור 3

מחזור, פרארה, איטליה, המאה הטי"ו, "רוטשילד מיסיליני", מוזיאון ישראל, ירושלים, Ms. 180/51, דף 132 ע"ב.

איור 5

וידי, מחזור פירנצה, רנ"ב (1492), מחזור רוטשילד, בית-המדרש לרבנים, ניוירוק, מס' 8892, Mic., דף 288 ע"א.

איור 6

וידי, מחזור פרארה, המאה הט"ו, רוטשילד מיסיליני, מוזיאון ישראל, ירושלים, Ms. 180/51, דף 131 ע"א.

כל הדברים הללו בנויים על פירושו של הרא"ה מלוניל שצוינו. מהם נלמד שלא היתה מסורת חד-משמעית בספרד וחכמיה לגבי תיקון הידיים. מאידך גיסא, לא נזכר כיסוי הידיים מתחת לגלימה, הטלית או הסרבול (אולי מפני שתנאי הלבוש לא אפשרו זאת). בדורות שלאחר-מכן קיבלו דברי הרמב"ם פרשנות מיסטית. כבר הוסיף הרמ"א בפירושו דרכי משה: "על דרך האמת הוא רמז להגביר מדת הרהמים על מדת הדין ... ובכל פנים יזהר לבל ישים יד השמאלית על יד הימנית בתפלתו לסוד הנרמז". הדברים הורחבו על-ידי רמ"ע מפאנו, שציין את מסורת האר"י בנידון: "והאר"י זצ"ל היה משבח את כל המתפללים ערבית שחרית ומנחה שיכנעו זרועותיהם על לבם ימינא על שמאלא ולקיים בעצמם כל אחוריהם ביתה שיהא הפרק האמצעי משתי הזרועות נגד פני המתפלל". יתרה מזו, רמ"ע מפאנו הוסיף את דעתו של רמ"ק וכתב: "והחכם בעל פרדס רמונים זצ"ל היה אומר לכוף את הגודל בתוך פסת היד מאותו הטעם עצמו דתנן במסכת יומא גבי פייסות אין מוציאין אגודל במקדש והכל עולה אל מקום אחד לכלול הדין ברחמים וירא שמים יצא ידי שניהם"⁸⁴. במאה הי"ז דנו שני חכמים בשאלה שלנו: למה ביטלו פרישת ידיים? ר' יששכר בער אילנבורג (תלמידם של ר' יהושע פלק הכהן בעל הסמ"ע ור' מרדכי יפה בעל הלבושים) הוסיף כמה וכמה הערות בסוף אוסף תשובותיו – ספר באר שבע. הוא כותב: "מנעורי תמהתי למה אין אנו נוהגים להתפלל בזקיפת ידיים למעלה כמו שנהגו אבותינו מעולם". ואחרי שציין את כל המקורות, מן המקרא ומן התלמוד, מוסיף הוא את השערתו: "ושמא י"ל מאחר שעכשיו נוהגים אומות העולם עכו"ם להתפלל כך בזקיפת ידיים למעלה כמפורסם לכן אין אנו נוהגים עכשיו להתפלל כך וכה"ג אמרו רז"ל בפסוק לא תקים לך מצבה אשר שגא ה' אלקיך ... כן ג"ל"⁸⁵. על הערות אלו מגיב ר' יאיר חיים בכרך, בעל ספר חוות יאיר. תחילה חולק הוא על הפרשנות המסבירה את פרישת הידיים כנוהג המקובל כאשר עומדים לפני גדולים. הוא מעיר בקצרה: "הרי בהרבה דברים אין אנו עושין כן (מטעם עמידה לפני גדולים) כגון בנפילה על הברכים וגילוי הראש"⁸⁶. לבסוף הוא גם דוחה את דבריו של בעל ספר באר שבע, ומוסיף: "לעד"ן שנתבטל (פרישת ידיים) למיעוט ידיעתינו, קוצר המשיג ועומק המושג, כי הפורש כפיו צריך לכיין בו עניינים נפלאים וסודות עמוקים ובזוהר ... אוסר ... לעמוד בפרישת וזקיפת ידיים יותר משלוש שעות ..."⁸⁷. הוראה מעניינת מביא ר' יוסף קאשמין בעל ספר נהג כצאן יוסף⁸⁸: "ולא יעמוד דרך גאוה לשכב על אצילי ידיו או להניח ידו על סנטרו אלא יעמוד זקוף כארז ובפרט החזונים וסמך לזה יפרח כארז בלבנון: סופי תיבות חזון".

מן ההערות הללו אנו למדים, שסיבת ביטולו של מנהג פרישת ידיים לא היתה ברורה לחכמי הדורות. מאידך גיסא, גם הפסיקה המקובלת של השו"ע, הבנויה על שיטת הרמב"ם, לא נתקבלה. כותב על כך ר' יחיאל מיכל עפשטיין בספרו ערוך השולחן: "ואין טבעי בני אדם שוים בזה ויש שקשה עליהם להתפלל באופן זה אלא מניחים הידיים על הסטענדער (העמוד) או על הדף הדבוק בכותל ואין כלל קבוע בזה וכל א' כפי מה שמוטב לו להתפלל באופן זה ..."⁸⁹.

84 ר' מנחם עזריה מפאנו, ספר עשרה מאמרות, אמשטרדם, ת"ט, מאמר אם כל חי, חלק א, סי' לג.

85 ר' יששכר בער איילנבורג, ספר באר שבע, ונציה, שע"ד, נספח לסי' עד.

86 ר' יאיר חיים בכרך, ספר מקור חיים, ירושלים, תשמ"ז, סי' צה סק"ג.

87 שם.

88 ר' יוסף יוזפא ב"ר משה קאשמין, נהג כצאן יוסף, הלכות תפילת י"ח, סי' ח.

89 סי' צא סק"ז.

נסיים בדיון מעניין מדורנו, בשאלה שנשאל ר' אליעזר ולדנברג והובאה בספרו שו"ת ציץ אליעזר⁹⁰: "אודות המקרה ברב חשוב אחד גדול בתורה היושב על כסא ההוראה באחת הקהילות הגדולות בחו"ל שביקר בכאן (בא"י) בבית הכנסת ועמד להתפלל תפילת י"ח כשידיו משולבות לאחוריו ולעזו על הנהגתו קהל המתפללים". בתשובתו מציין הפוסק הדגול את כל המקורות ומוסיף, כי אולי הרב הנידון סומך על פירוש הר"ן בחידושי למסכת שבת: "ר"ח ז"ל פירש נותן ידיו לאחוריו כעבד נפיק בקולר". והתשובה מסתיימת בכלל: "מובן שלמעשה אין לסטות בזה מפסק הרמב"ם והשו"ע ואשר כן המנהג הפשוט בכל ארץ ישראל ומחוצה לה כפי הידוע לנו. ועכ"פ מעולם לא שמענו כיום מאי אלו מקומות שיהגו לשים בשעת תפילת י"ח את הידיים לאחור ורק בכדי לאהפוכי בזכותא של תלמיד חכם ולמעט ממנו הלוות שפתים כתבנו דברינו האמורים"⁹¹.

הרגליים

לגבי העמדת הרגליים בשעת העמידה מוצאים אנו מאמרים מפורשים בתלמוד בבלי וירושלמי. בבבלי נאמר: "וא"ר יוסי ב"ר חנינא משום ר' אליעזר בן יעקב המתפלל צריך שיכוין רגליו שנאמר ורגליהם רגל ישרה"⁹². בירושלמי אנו גורסים: "זהו שעומד ומתפלל צריך להשוות את רגליו. תרין אמורין ר' לוי ור' סימון חד אמר כמלאכים וחד אמר ככהנים, מאן דאמר ככהנים, לא תעלה במעלות על מזבחי' שהיו מהלכים עקב בצד גודל וגודל אצל עקב, ומאן דאמר כמלאכים, ורגליהן רגל ישרה"⁹³. כפי הנראה ממאמר זה, אופן העמדת הרגליים בתקופת האמוראים לא היה חד-משמעי: יש שעמדו ברגליים זו אצל זו כמו המלאכים, ויש כנראה ברגל אחת לפני השנייה ככהנים בעלותם בכבש למזבח⁹⁴. אשר לנוהג בדורות שאחרי-כן, אין לנו כל הכרע בעניין. בעל הלכות גדולות העתיק אך ורק את דברי הבבלי⁹⁵. ברם, בסדר רב עמרם גאון צוינו גם הבבלי וגם דעות האמוראים בירושלמי⁹⁶. דעה שלישית מעניינת הובאה בפעם ראשונה בספר האשכול. ר' אברהם ב"ר יצחק, הראב"ד מגרבונא, כותב: "ואיכא מאן דאמר דהאי כוון רגלים הכי הוא: דעקבי רגלים סמוכין זה לזה ואצבעות הרגלים מפורדין אלו מאלו וזהו כעין (הגלגל) [סגלגל] שדומה לכף

90 ר' אליעזר יהודה ולדנברג, שו"ת ציץ אליעזר, ירושלים, תשכ"ז, חלק ט, סי' ד.

91 מעניין לציין מנהג חריג הנזכר על-ידי חכמי עדות המזרח שציינו, שלפני התחלת העמידה יש לסמן בתנועת הידיים שהעומדים בסוף בית-הכנסת יתקדמו יותר פנימה. ראה: ר' יצחק קוניס, קונטרס תפילת כל פה (בסוף ספרו שיח יצחק למשנת חגיגה, ליוורנו, 1788), סי' קיא סק"ג. אף-על-פי שהוא מביא את הדברים בשם ר' נתן שפירא, עצם הציון על-ידו וציונו של בעל כף החיים מעידים שהמנהג משך אותם. ר' חיים פלגי' בספר כף החיים (סי' טו סק"א) מצטט גם את דברי הנ"ל והוסיף לו ביאור מקורי, ע"ש. מעניין גם לראות השפעת חכמי אשכנז על המנהג הספרדי. צוין בסדר בית עובד, דינים השייכים לתפילת י"ח, סי' ח, שכדאי לסמוך על מנהג המהרי"ל כאשר אדם אחוז סידור בידו שיחזיקו בימינו ושמאלו יתן על לבו.

92 ברכות י ע"ב.

93 ברכות א, א.

94 סביר להניח שלא תהיה רגל אחת ממש לפני האחרת, כי אי-אפשר לעמוד כך בלי לאבד את שיווי-המשקל, אלא במקצת זו לפני זו. אבל ראה מה שנכתב בפירוש בעל ספר חרדים על אתר.

95 הלכות גדולות, מהדורת הילדסהיימר, ח"א, עמ' 50.

96 סדר רב עמרם השלם, מהדורת פרומקין, ירושלים, תרע"ב, קטז ע"א.

רגל עגל"⁹⁷. נדמה לי שלפי דעה זו, העמדת הרגליים בתפילה היא כמו בשמי מרום כמרכבה עצמה. דעה זו נוטה עקרונית לדעה האומרת שהעמידה תהיה כמו המלאכים, אלא שנוספה כאן הוראה בדבר אופן העמדת אצבעות הרגליים.

חכמי הדורות המשיכו לצטט את המקורות הללו, אך הוסיפו פה ושם גופך משלהם. כך, לדוגמה, ר"א רוקח מציין: "מיישר רגליו יחדו ישר"ה שיר"ה תפלה", וכוונתו שבגימטריה ברוח חסידי אשכנז, המלה "ישרה" (או "שירה" בחילוף האותיות) עולה ל"תפלה"⁹⁸. ר"ד אבודרהם מעיר על מקור המסביר את הדמיון לעגל: "ודומה לכף רגל עגל שמחובר מלמטה ונפרד מלמעלה וזהו רגליהם רגל ישרה הא כיצד רגליהם ממקום אחד ורגל ממקום אחד"⁹⁹. כוונתו, כנראה, שרגליו של המתפלל חייבות להיראות כשתיים (רגליהם) וגם כאחת (רגל), וזהו דווקא כאשר העקבים מחוברים והאצבעות פרודות. לפי זה, דעה זו וזה לדבריו של בעל האשכול. תלמידי ר' יונה, בפירושו למסכת ברכות, דוחים דעה זו: "ויש נוהגים ריוח למעלה אצל האצבעות משום דכתיב ... אין זה כלום שהרי בתלמוד לא הזכירו אלא שיכוין אותם ויסמכם בענין שידמו אחד".

גם בטור צוינו שתי הדעות, זו שבתלמוד הבבלי וזו שבירושלמי. ור' יוסף קארו העיר: "כי אין הכרע מתלמודא דידן (הבבלי) דצריך שיכוין רגליו קאמר ואפשר דכרבנים קאמר דעקב בצד אגודל נמי רגליו מכוונין מקרי"¹⁰⁰. ברם, בבית יוסף הוא מוסיף: "ומ"מ מאחר שנהגו העולם לכוון רגליהם כמלאכים הוי ליה לרבינו לכתוב דעמא דבר"; ואכן, כך פסק הוא בעצמו בשולחן ערוך. נמצינו למדים שבתקופת השו"ע כבר נהגו כדעת האומר כמלאכים ("עמא דבר"), ור"י קארו נתן שני טעמים לעמידה הזאת: האחד, "לפי שכיון שעומד לדבר עם השכינה צריך לסלק כל מחשבות הגוף מלבו ולדמות כאילו הוא מלאכי השרת"; והשני, בשם ר' יצחק אבוהב, "שהוא רמז שנסתלק ממנו התנועה לברוח ולא להרגיש אם חפץ מבלעדי ה'"¹⁰¹.

בדורות האחרונים התחילו לפלפל, אם העמדת רגליים כמלאכים היא ל"עיוכובא" ומי שלא החזיק רגליו בצורה הנכונה חייב לחזור ולהתפלל¹⁰². כן דנו אם העמדת הרגליים "ככף רגל העגל" היא מידת חסידות או מנהג שנדחה לגמרי¹⁰³.

97 ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד מנרבונא, ספר האשכול, מהדורת ש' אלבק, ח"א, ירושלים, תרצ"ה, עמ' 25. על הקשר לסגלגל ולצורת עגל, ראה: הערוך השלם, מהדורת קאהוט, ח"ו, עמ' 18, ערך "סגלגל", שמציין התרגום ביחזקאל כפרסת ריגלין סגלגלין.

98 ר' אלעזר ב"ר יהודה, ספר הרקח, הלכות תפילה, סי' שכב.

99 ר' דוד אבודרהם, אבודרהם השלם, עמ' צא—צב. הדברים מובאים בשם רב"ש. ראה השערותיו של ורטהיימר לפענוח ר"ת אלה שם בעמ' שצו. וראה גם בפוסקים אחרים שמציינים גם את הבבלי וגם את הירושלמי בלי כל הערה מיוחדת. ספר המנהיג לראב"ן הירחי, מהדורת רפאל, ח"א, עמ' פג. ספר ראב"ה, מהדורת אפטוביצר, ח"א, עמ' 18. רא"ה בארחות חיים, הלכות תפילה, סי' ד, מציין רק דברי האשכול בלבד.

100 טור אר"ח, סי' צה. 101 בית יוסף, שם.

102 ראה פירוש הב"ח, שם. ר' ישראל י' אלגאזי, ספר שלמי צבור, קי ע"ב.

103 ר' שמואל ב"ר יוסף, ספר עולת תמיד, אמשטרדם, תמ"א, סי' צה סק"ב. ר' שלום שולאל, ספר נוה שלום, ליוורנו, תקס"ד, סי' צה, דין א; ר' יהודה עייאש, ספר לחם יהודה, ליוורנו, תק"ה, הלכות תפילה פ"ה, דין ד. אולי רצוי לציין את דברי אהרן וורטהיים, הלכות והליכות בחסידות, ירושלים, 1960, עמ' 104: "ועוד אחרים שהיו עומדים על רגל אחת ובשנייה פוסעים לפניהם ולאחריהם וממש נראים היו כמרקדים על מקומותיהם". אינני סבור שמדובר פה בתיאור של שעת העמידה.

קרוב מאוד לנושא העמדת הרגליים היא הכריעה בתפילה. אין צריך לומר שהכריעה וההש-תחויה היו אחת מעבודות המקדש. מן המקורות הקדומים משמע שפעולות אלו היו חובה, ובמיוחד בשעת הקרבת הקרבנות¹⁰⁴. לכן מובן כיצד מצאו את מקומן בתפילה שיש לה זיקה לעבודת הקרבנות. ואכן, כבר בתוספתא נזכרו הנחיות כיצד להתנהג בשעת התפילה. ברם, אנו מבחינים מיד בהבדל שבין עבודת המקדש לעבודת ה' מחוץ למקדש. בתוספתא שם לא נזכרה ההשתחויה ואפילו לא כריעה, כי אם שחייה בלבד: "אלו ברכות שישוין בהן ברכה ראשונה תחילה וסוף והשויה בכל ברכה וברכה מלמדין אותו שלא ישח"ה"¹⁰⁵. ההבדל בין הכריעה וההשתחויה שבמקדש ובין השחייה שבתפילה טעון הסבר. ניתן להסביר את הסיבה לשינוי זה לפי השערתם של לוי גינצבורג וגם וידר, בגלל התפשטות הנצרות בארץ-ישראל. מכיוון שהנוצרים הרבו בתפילתם בכריעות, ראו החכמים בכריעות ובהשתחויות כעין מנהג עבודה זרה¹⁰⁶. אולם מכיוון שלא רצו לעקור אותן כל עיקר נקטו פשרה ואמרו שאל ישחה אלא בברכה ראשונה ובמודים, אך לא בשאר ברכות. ניתן לומר אפוא, כי לא רק צמצום הכריעות נגרם על-ידי התפשטותה של הנצרות, אלא כפי שטוענים החוקרים הללו, גם מהות הכריעות נשתנתה: במקום הכריעה על הברכיים הונהגה השחייה בלבד.

יתרה מזו, ניתן להבחין בהתייחסות שונה של אמוראי ארץ-ישראל ואמוראי בבל לגבי הכריעה. בארץ-ישראל גורס ר' חלפתא בן שאול: "הכל שוין עם ש"צ במודים", ואילו אמוראי בבל נושאים ונותנים בכריעה של מודים ("רבא כרע בהודאה תחילה וסוף, אמרי ליה רבנן אמאי קא עביד מר הכי, א"ל חזינא לרב נחמן דכרע וחזינא ליה לרב ששת דקא עבד הכי" וכו'). שינוי זה אף הוא מובן על רקע אותה זיקה של הנצרות לכריעה. מכיוון שהתפשטות הנצרות היתה הרבה יותר ניכרת בא"י מאשר בבבל, לכן גם הכריעה היתה יותר בעייתית בא"י, ולפיכך הסתפקו בשחייה בלבד. מה שאין כן בבבל¹⁰⁷. נימוק אחר שניתן להסביר בו את ההבדל שבין מנהג א"י למנהג בבל (וגם הוא משמעותי לדיון שלנו)

104 שקלים ו, א; תוספתא שקלים פ"ב ה"ז. וראה הערות ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, שקלים, עמ' 696. ניתוח מקיף ומעמיק ראה: G. J. Blidstein, "Prostration and Mosaics in Talmudic Law", *Bulletin of the Institute of Jewish Studies*, 2 (1974), pp. 19–39.

105 תוספתא ברכות פ"א ה"א, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 2 שורות 6–7. ראה גם: ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, זרעים, יא, עמ' 10. צוין בבבלי ברכות לד ע"א, ובירושלמי ברכות פ"א ה"ה. ניתן להבחין את ההבדל בהערות אמוראי א"י, אשר ציינו את ההנהגות של הכ"ג והמלך בשעת תפילתם בלשון כריעה ולא שחייה, כי הציון לאלה מתייחס לבית-המקדש בלבד. ראה בבבלי ובירושלמי הנ"ל. גם הברייתא המציינת את הפזות השונות בין קידה, כריעה והשתחויה, מתייחסת, לדעתי, לתקופה הקדומה. ההדגמה של ר' לוי בר סיסי של הכריעה לפני רבי, לפי הגירסא בירושלמי (שם), מצאה לה גירסא של קידה בבבלי. ראה: בבלי מגילה כב ע"ב; סוכה ג ע"א.

106 ל' גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, ניו-יורק, 1947, ברכות, א, עמ' 181–183. וראה: וידר (לעיל הע' 1), עמ' 47 הע' 192 והמקורות שציין. במיוחד המקור ממדרש משלי, מהדורת באבער, כ"א ע"א: למרות שהערלים נפלו על פניהם המהוללים ג"כ "כרעו בחצי קומתן" – משמע שהכריעה לא היתה זרה לגמרי ליהודים כ"א נפילת אפיים.

107 גם ההבדל בין חכמי בבל לחכמי א"י בנפילת אפיים אחרי העמידה משתקף על-פי ההסבר הזה. ראה בבלי מגילה כב ע"ב. ראה הערותיו של גינצבורג, שם, עמ' 183. על משמעותן המקורית של הדעות השונות בנפילת אפיים ראה מאמרו המאלף של צ"א שטיינפלד, "לנפילת אפיים ואיסור אבן משכית", סידרא, ג (תשמ"ז), עמ' 53–79.

הוא, כנראה, טיב בנייתם של בתי-כנסת בתקופת האמוראים. בארץ-ישראל ריצפו את קרקע בתי-הכנסת במרצפות של אבן ואף קישטו את הרצפה במוזאיקה ואבני פסיפס מצוירות. ואילו בבבל לא היתה קרקע בית-הכנסת מרוצפת כלל. הכריעה בא"י פגעה אפוא באיסור "ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחות עליה", ולכן צמצמו אותה במידה ניכרת יותר מאשר בבבל¹⁰⁸.

קשה לקבוע כיצד נהגו גאוני בבל בתקופתם. נדמה שלא התנגדו לכריעות על הברכיים, כשם שלא הסתייגו לגמרי מן ההשתחויות בתחנונים לאחר התפילה, וכשם שחייבו כריעות חובה באמירת הקדיש — אבל אין הכרע בדבר¹⁰⁹.

הרמב"ם ציין את מקורות התלמוד כלשונם, והוא פוסק: "כל הכריעות האלה (בעמידה) צריך שיכרע בהן עד שיתפקקו כל חליות שבשדרה ויעשה עצמו כקשת ואם שחה מעט וצער עצמו ונראה ככורע בכל כחו אינו חושש... כריעה האמורה בכל מקום על ברכים, קידה על אפים השתחויה זה פשוט ידים ורגלים"¹¹⁰. נשמע מניסוחו שהוא מחייב כריעה על הברכיים, ברם קשה לקבוע מסמרות להלכתו, כי, כאמור, הוא מציין רק את המקורות התלמודיים כלשונם.

סבורני שהדבר יקבל הכרע מדיונו של ר' אברהם בן הרמב"ם בנידון¹¹¹. הראב"ם דוגל בכריעות ובהשתחויות בקדיש, בקדושה, בהלל, במקומות מסוימים בפסוקי דזמרה, בברכות קריאת שמע ובקריאת שמע עצמה, בברכת הודאה של העמידה תחילה וסוף, בתחנון אחרי גמר תפילת העמידה. ההשפעה המיסטית של סיעות באיסלאם על הראב"ם (וכת החסידים סביביו) וגם ההשמצות הקראיות שטענו, כנראה, כי ביטול הכריעות וההשתחויות מטעם

108 ראה: ל' גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, ג, עמ' 116—123. יש לציין, שתרגום הירושלמי מתרגם אבן משכית כ"סטיו חקיק בצוירין" (ויקרא כו, א), שגם מצביע על זיקה בין הלאו לרצפות פסיפסין. וראה הרמב"ם, הלכות עבודה זרה פ"ו ה"ז, שמציין: "ומפני זה (אבן משכית) נהגו כל ישראל להציע מחצלאות בבתי כנסיות הרצופות באבנים".

את ההבדל הזה ניתן להכיר בעניין ההשתחויות המיוחדות שהיו בתענית ציבור. המנהג הזה — הנקרא מפשוטיתא דתעניתא — נזכר על-ידי ר' יוחנן, שמעיר לתלמידו הבבלי ר' חייא בר אבא: "תרין מילין סלקין מן גביכון מפשוטיתא דתעניתא...". (ירושלמי עבודה זרה פ"ד ה"א). משמע שבעיקר נהגו במנהג בבבל והוא נקלט בא"י לאחר מכן. במסקנה העלו בשם רבנן דתמן, שלא התירו השתחויה אלא בתענית ציבור ודווקא על-ידי הטיה מן הצד, ולא בפישוט ידיים ורגליים הרגיל. ואפשר להבין הדברים על-פי ההיסוסים של רב בהשתחויה אפילו בתענית ציבור כאשר הגיע לבבל (ראה בבלי מגילה כב ע"ב). שוב הוכחה שבא"י ניסו לצמצם ההשתחויה בתחנוני נפילת אפיים אחרי התפילה, כל שכן בתפילה עצמה. בבבל לא היו הגבלות כאלה, לפחות לא בתענית ציבור. ההשתחויות בהטיה לצד עדיין היו נהוגות בכל יום בתקופת הגאונים. ראה: אוצר הגאונים, התשובות, ברכות, סי' ו, רכט—רלג. הגאונים נוהרים לא להתיר פישוט ידיים ורגליים מלא: "כך ראינו וקנינו וישישינו הראשונים כשנופלין תולין את פניהם בקרקע שמא יש תחת הקרקע רצפה של אבנים ואבן משכית" (שם, סי' רכט). מעניין לשמוע דעתו של ש"ח קוק, הסבור שהגאונים אסרו את ההשתחויה הרגילה משום חשש חוקת הגוי וניסו לעשות שינויים מדרכם של הגויים בהשתחויותיהם. ראה: ש"ח קוק, "אבן משכית", עיונים ומחקרים, ח"א, ירושלים, תשי"ט, עמ' 361—363. ראה גם בלידשטיין (לעיל הע' 104), עמ' 28—37.

109 ראה בהערה הקודמת. על הכריעות בקדיש ראה דברי רב נחשון גאון בסדר רב עמרם, מהדורת פרומקין, עמ' 186.

110 רמב"ם, הלכות תפילה, פ"ה ה"ב—ה"ג.

111 נ' יודר כבר הקדיש בספרו פרק שלם לדיון בתפיסת הראב"ם ובהשלכות הקשורות לדיונו (לעיל הע' 1), עמ' 47—64, בעיקר עמ' 49—58.

הרבנים מוכיח על זיוף וסילוף והתעלמות ממקראות המפורשים בכתבי הקודש — הגיעו את ר' אברהם להחזיר אותו ליושנו. מתנגדי הראב"ם התקיפוהו על שינויים קיצוניים אלה, והעלו, בין היתר, את האיסור "לא תלכו בחוקת הגוי" ואת מגמת התיקוני לקראים שיש בשיטתו של ר' אברהם. בין המתקיפים היה הודיה הנשיא משושלת הנשיאים בדמשק. הראב"ם נשאל שאלה ממצרים בקשר להשתחויות האלה, ממנה ניתן להסיק שקבוצת החסידים סביבו של ר' אברהם התפשטה במידה ניכרת: השואלים ציינו שיש לחסידים המזרחיים הללו בתי־מדרש משלהם ובעת תפילתם "החמירו על עצמם ... ויכרעו ארצה וישתחוו בכריעה בקדיש ובקדושה, ומקצתם או רובם ... גם באבות תחלה וסוף והודאה תחלה וסוף השתחויה במקום שחיה וכריעה ...".¹¹² יתרה מזו, דבריו של ר' שת הרופא בר יפת מארם צובא (חי במאה ה־ג כבן דורו של הראב"ם), "ואראה שאכתוב הנה למה אין אנחנו כורעים ומשתחוים ונופלים על אפינו בתפילה אלא שוחין מעט ... וכך ראוי לעשות", מצביעים על התפשטות ההנהגה החסידית הזאת בציבור המזרחי.¹¹³ נוסף על כך, פירושו הערבי של ר' שלמה בן ישועה הכהן (חכם בלתי ידוע) לספר אהבה של משנה תורה לרמב"ם, שנזקק לתת הגדרות מדויקות לכריעה, קידה והשתחויה הנזכרים בהלכות תפילה ("היינו שיכרע חמש כריעות, שיקוד על פניו וישתחוה וישב כשהוא כורע על ברכיו והבן זה!") הוא עדות נוספת לקליטת הרעיונות החדשים אצל חכמי המזרח.¹¹⁴ מכל מקום, כל הוויכוח הציבורי בין ראב"ם למת־נגדיו מוכיח שיש ספק רב אם הכריעה וההשתחויה בוצעו כפשוטן בדור הקודם, תקופת הרמב"ם.

אחת הראיות שהראב"ם גייס לתיקון החדש בתפילה היא דווקא ממקור אשכנזי — ספר הפרדס שהוא מספרי דבי רש"י. הציון הוא לכריעות בקדיש שנמסרו בשם רב נחשון גאון כבר בסדר רב עמרם וסידור רס"ג. האם ניתן להבין כי גם באשכנז נטו לכריעות ממש? באותו מקור נאמר: "וארבע כריעות כורעין בקדיש ... כל אלו כריעות של השתחויה הן וכריעה של עושה השלום ... של רשות היא".¹¹⁵ כבר ציין וידר שגירסת הראב"ם (וגם רס"ג לפניו) היתה אחרת: במקום "כל אלו כריעות של השתחויה הן", היתה הגירסה: "של חובה הן", ועל־כן הסביר הראב"ם שכריעה זו היא של שחייה בלבד.¹¹⁶ ככל הנראה גם בעלי התוספות הבינו את העניין בצורה הזאת. על המסורת המעידה כיצד ר' עקיבא היה מתפלל בינו לבין עצמו, שהיה אדם מניחו בזווית זו ומוצאו בזווית אחרת מפני הכריעות וההשתחויות, הקשה הר"י (ואחריו הקשה זאת ר' יהודה שיר־ליאון), שהתנהגותו סותרת את הקביעה התלמודית שאסור לשוח בסוף כל ברכה וברכה! ותירץ שר' עקיבא היה שוחה באמצע הברכות ומזדקף בסופן; ובאופן זה אין סתירה בין הנוהג של ר' עקיבא לאיסור לשוח בסוף הברכות והוסיף: "ולכן נהגו העם בר"ה ויוה"כ כשמתפללין זכרנו ובכח תן פחדך ששוחין וכשמגיעים לפסוקים ולבסוף הברכה זוקפין שאין לשחות בסוף ברכה אלא

112 תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, מהדורת פריימן עם הגהות ש"ד גויטיין, ירושלים, תרצ"ח, סי' סב.

113 ב"מ לוין, מאמר על כתבי היד חמאת החמדה וחמדת התעודה, ירושלים, תרצ"ג, עמ' 6–7; וידר (לעיל הערה 1), עמ' 63. וראה ש"ח קוק, "אבן משכית" (לעיל הע' 108).

114 וידר, שם.

115 ספר הפרדס, מהדורת ערנרייך, בודפשט, תרפ"ד, עמ' שכה.

116 וידר (לעיל הע' 1), עמ' 51 הע' 215.

היכא דתיקון" ¹¹⁷. הרי שהכריעות וההשתחויות הנזכרות במסורת הזאת אינן כפשוטן, אלא הכוונה לשחייה בלבד.

בדור לאחר-מכן אנו שומעים עדות המצביעה על נוהג של כריעות והשתחויות כפשוטן בתפילת העמידה. החכם והחסיד האיטלקי, בעל ספר מנהג טוב, מתייחס גם לנושא הכריעות. הוא פותח את חיבורו בציון: "... ילך לבית הכנסת וישתחוה לפני בוראו מלכו ... וכפי מנהג זה כדומה לזה הנהיג רבי אליהו הזקן בעצמו כאשר מצאתי בספר אחד שלר' פלו' הצרפתי" ¹¹⁸. גם הוא מזכיר את הכריעות בקדיש והוסיף: "וכן הנהיג רבינו שלמה (רש"י) להללו כריעות של השתחויה הן" ¹¹⁹. כאשר הוא דן במנהגי הימים הנוראים, מתייחס הוא לכריעות בפרוטרוט ודבריו מאלפים ¹²⁰:

מנהג טוב מליל ראשון של ראש השנה עד ליל מוצאי ר"ה ... בכל עת שאדם בבית הכנסת או במקום אחר שהיה ומתפלל לקונו לכרוע תמיד על ברכיו בין בומירותיו בין בתפילה לבד בעת אומרו פסוק של שלוש קדוש או כשהיה קורא בתורה או חזן לקהל או תופס בחיקו ס"ת המוספין או עסוק במצות כגון לפתוח הארון וכיוצא בו, וזה מפני כבוד הציבור. ובעבור כי הכריעה היא דבר מקובל ומרצה לפני הקב"ה מובטח אני כ ... [כאן חסרות כמה מלים בטקסט] הכריעה. ועוד כי בתפילות ר"ה וצום [כיפור] תמצא רוב דברים של כריעה וקידה שאי אפשר שהפייטנים גם הן לא היו כורעים תמיד כל עת התפללם כגון בשופר אפייס ובברך כריעה ... ובעלינו לשבח ואנו כורעים וכו', כי לך תכרע כל ברך, לפניך יכרעו ויפולו, בקורבות צ"כ [צום כיפור] חי חי הוא יודך בכריעה במלאכות עמך ברך בברוכי, נכבדך בכריעה ...

אפילו בכניסת הימים הללו הוא מזכיר את הכריעה. לליל ראש השנה הוא מעיר: "וכה יהיה תכונתו בר"ה בליל ראשון יעריב בברכים כורעות" (ההדגשה שלי), ולדברים האלה הוא מוסיף: "ובבקר ישכים ... ויכרע על ברכיו תדיר" ¹²¹. לערב יום כיפור הוא קובע: "ובהיותו במקום המיוחד לו לתפילה ... וכרע על ברכיו בכל שהוא במקום התפילה לבד בעתים החרוטים במנהגי ר"ה", וגם פה הוסיף: "ובהאיר היום ... יתפלל עם הצבור בברכים כורעות כאשר הוכחתי במנהגי ר"ה" ¹²². מכל הציונים האלה סבורני שניתן לשער, שכריעות של ממש היו חלק ממנהגיו של המחבר בימים נוראים ובחלקי התפילה (הקדיש) בימים רגילים ¹²³.

117 עיני תוספות ברכות לא ע"א, ד"ה ומוצאו בזוית אחרת. ראה: תוספות ר' יהודה שיר-ליאון, מהדורת זקש, ירושלים, תשכ"ט, ח"א, עמ' שמו. וראה גם תוספות ברכות יב ע"ב, ד"ה כרע כחזירא. ברם, דעתו של ר' יוסף בתוספות הנ"ל היא, שר' עקיבא היה כורע רק בתחנונים בסוף העמידה; וכן דעת הרא"ש, המאירי והרשב"א, והגהות הב"ח על הרי"ף על אתר.

118 ספר מנהג טוב, סי' א.

119 שם, סי' טז.

120 שם, סי' עא. כבר העיר המהדיר (בהערותיו בסוף הספר), שלפני המחבר היו גירסאות אחרות בכמה מן הפיוטים שציין, כגון: "בשופר אפתנו" במקום "אפייס"; במקום "חי חי הוא יודך בכריעה", הגירסא אצלנו היא: "חי חי יודך בהריעה". ראה: ד' גולדשמידט, מחזור לימים נוראים, ירושלים, תשל"א, עמ' 66; ב, עמ' 113.

121 שם, סי' עב. 122 שם, סי' עד.

123 אם אכן מקומו של המחבר הוא אחד מגמלי דרום איטליה — האם ניתן לשער שהשפעת חסידי המזרח, אשר הראב"ם היה בראשם, התפרשה גם לאירופה? וצ"ע.

סימוכין (אמנם קלושים) לזיקה שבין כריעות של ממש ובין הימים הנוראים נמצא אולי בדיון שכבר הזכרנו למעלה בעניין אבן משכית. רש"י סבור שאין לעשות רצפת אבנים בבית-הכנסת דוגמת הרצפה שהיתה במקדש¹²⁴. החומרה הזאת לא נזכרה בתלמודים. הד לדעתו של רש"י נמצא כבר באזהרות לר' אליהו הזקן: "בארצכם מתת ברצפת מקדש צמדה כל שכיות החמדה"¹²⁵. ציון נוסף נזכר במחזור ויטרי, כאשר נאמר שם שהתפילה בראש השנה וביום הכיפורים נעשית בכריעה. מוסבר הדבר "לפי שאנו נידונין באותו זמן, ומצינו במלך שהוא נידון בכל יום... ומלך היה מתפלל בכל יום בכריעה ומניין דכתיב ויהי ככלות שלמה... קם מכרוע על ברכיו ובר"ה ויו"כ אנו כמלכים שאנו נידונים"¹²⁶. עדות נוספת, המציגת זיקה לכריעות אצל חכמי צרפת, היא ההערכה למנהגי הראב"ם של כמה מן העולים שהתיישבו בעכו במאה ה"ג. בגניזה נזכרים כדברים האלה¹²⁷:

היושבים היום בעכו ישמרו צורם הרב ר' יוסף ב"ר מתתיה והרב ר' יהודה והרב ר' שמואל שכורעים ונופלים על פניהם ולא לצדיין ולא לאצויי אלא על ברכיהם ופניהם בקרקע ומה שראה על הכריעה הזאת והעיד כי יש מהם משעה שמתחיל.

אף-על-פי שהמדובר בעת התחנן שלאחר העמידה, מכל מקום עצם העובדה שהשתחוו בדרך של חסידי המזרח מצביעה על כך שהתפילה בכריעה לא היתה זרה להם והם נמשכו אליה. קשה לקבוע אם אכן המנהג לכרוע כריעה של ממש בתפילת העמידה בימים הנוראים נקלט מן המקורות העומדים לרשותנו ואשר הובאו לעיל. קשה להכריע בנקודה זו, כי המינוח אינו מדויק ופעם משתמשים במונח "כריעה" ופעם ב"שחייה" בלי להבחין ביניהם באופן ברור. ראב"ן הירחי ציין ש"מנהג כל ישראל להתפלל בכריעה בר"ה וכיפור", ומוסיף את המקורות משלמה המלך וגם את מנהגי התפילה של דניאל ("וומנין תלתא ביומ' הוה בריך על ברכוהי")¹²⁸. וכן העיר ר' אברהם ב"ר עזריאל בספרו ערוגת הבושם¹²⁹. ברם הרא"ה — ואחריו המאירי — השתמשו דווקא במונח "שחייה" כאשר הזכירו את המנהג המיוחד בתפילת ימים נוראים¹³⁰.

מאידך גיסא, שרידים למנהג הכריעה נשארו דווקא בחלקים שונים של התפילה של ראש השנה ויום הכיפורים: במיוחד בתפילת "עלינו" בתקיעתא דרב שבתפילת ראש השנה, ובסדר העבודה שבמוסף ליום הכיפורים. הראשון שהזכיר הכריעות בתפילות הללו הוא הראב"ה.

124 רש"י, מגילה כב ע"ב, ד"ה לא אסרה תורה.

125 אזהרות לרבנא אליהו הזקן זצ"ל, בתוך: קובץ מעשי ידי גאונים קדמונים (בעריכת יהודא ראזענ-בערג), ברלין, תרט"ז, ח"ב, עמ' 66. ראה גם מה שכתב הרשב"ץ דוראן בספר זוהר הרקיע, דפוס קושטא, רצ"ה, לא תעשה, סי' ריו"ריח; דפוס לעמבערג, 1858, לא תעשה, סי' פג.

126 מחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ, נירנבערג, תרפ"ג, סי' שכד (עמ' 362). הדברים נמסרו בשם ר"ת. J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, New York, 1970, Vol. 2, p. 371, n. 2; וגם שם, ח"א, עמ' 175. ר' יוסף הנזכר התכתב עם ראב"ם בעניין הסכסוך עם הנשיא הודיה בן ישי. הראב"ם הומין את ר' יוסף לכהן בתור דיין באלכסנדריה. לאחר זמן קצר חזר ר' יוסף לעכו, אבל התכוון להמשיך לעיראק ונפטר בדרך. ראה גם וידר, שם, עמ' 62.

128 ראב"ן הירחי, ספר המנהיג, ח"א, עמ' שז—שח.

129 ר' אברהם ב"ר עזריאל, ספר ערוגת הבושם, ח"ג, עמ' 466.

130 פירוש הרא"ה על הלכות הרי"ף מסכת ברכות ס' פקודת הלויים, מהדורת ש' במברגר, מיינץ, תרע"ד, עמ' ק; ר' מנחם בר שלמה, חיבור התשובה, מהדורת סופר, ניו-יורק, תש"י, עמ' 368.

הוא מעיר שעל-פי "ספרי החיצונים" — וכוונתו להיכלות רבתי — כאשר מסר ר' נחוניא בן הקנה את שם המפורש לתלמידיו ציווה להם לכרוע וליפול על פניהם, והראב"ה מוסיף: "וכן אנו עושין לזכרון ודוגמה"¹³¹. את דבריו העתיק ר' יצחק אור זרוע וכך הגיעו לספר המרדכי¹³². כן נמסר בשם המהרי"ל שהיתה קבלה "מר' א[לעזר] מגרמייזא 'ככתוב בתורתו ואנו כורעים' והיה כורע על ברכיו והיה משתחוה ונופל על פניו"¹³³. מנהג הכריעה ב"עלינו" ובסדר העבודה בראש השנה ויום הכיפורים נזכר על-ידי ר' אייזיק טירנא בספר המנהגים שלו: "ונופלין ממש על פניהם לכן מנהג בברונא ליתן [עשבין] בבית הכנסת להפסיק בינו ובין הרצפה האסור שיטוח בפנים על הרצפה או יחוך בטליתו"¹³⁴. כשם שכרעו והשתחוו בתפילות מסוימות בימים נוראים במזרח אירופה, כך נהגו גם במערב. נוהג זה לזה הנוכח במנהגי ר' אייזיק טירנא מובא על-ידי ר' יוסף האן נורדלינגן בפפ"ד בספרו יוסף אומץ. הוא כותב שיש איסור להשתחוות על גבי רצפת אבנים משום "אבן משפית", אולם "אכן בכריעות השתחוואות בר"ה ויו"כ בעלינו והיו כורעים וכו' דבסדר עבודת מוסף יש היתר קצת מפני הדשאים ששוטחין על פני הרצפה מפני טעם זה. אכן אני קבלתי ממורי הגאון מהר"ר הירץ ז"ל אב"ד פה יש לפרוס הקיטל לפניו קודם הכריעה"¹³⁵. הדבר בא לידי ביטוי בדברי ר' אברהם דנציג בספרו חיי אדם, המסכם הלכות מזרח אירופה¹³⁶:

נוהגין לשטוח עשבים בבית הכנסת ואין הטעם כמו שחושבין ההמון כדי לעמוד עליו אלא הטעם לפי שנוהגין לעשות זכר למקדש ולהשתחוות בשעת עלינו ובאמירת והכהנים והעם ... ולפי המנהג הנכון להשתחוות בפשוט ידיים ורגליים כדין השתח-ואה במקדש ובמקום שהקרקע מרוצף באבנים אסור להשתחוות כן ... ואפילו במקום שאינו מרוצף כלל צריך להטות קצת על צדו דגורנין אטו אבנים לכן שוטחים עשבים כדי להפסיק בין הקרקע דאז לא גורנין ואם אין לו עשבים יפסיק בטליתו או בדבר אחר.

המנהג לכרוע ולהשתחוות ב"עבודה" שבמוסף ביום הכיפורים גרר מנהג נוסף. יש שנהגו שכאשר התוודו בתפילות יו"כ היו כורעים על ברכיהם. כן נמסר בספר המהרי"ל: "וכן מנהג מהר"י סג"ל כשהיה מתוודה היה עומד בכפיפת הראש כדרך שהיה שוחה באמרו מודים ולא כאשר עושין רוב העולם שמשותטחין על הקרקע דאז לא הוי מעו-מד" (ההדגשה שלי)¹³⁷. עדות נוספת שמנהג הכריעה בעת הווידוי לא היה זר ליהודי אשכנז נמצא באיורים שבכתב-היד של מחזור רוטשילד, אשר נכתב בפרינצה בשנת רנ"ב. באחד האיורים נראה אדם כורע על ברכיו ואל האיור צמודה תפילת הווידוי¹³⁸ (איור 5).

131 ספר ראב"ה, ח"ב, סי' תקל, עמ' 196–197. לציון בספר היכלות ראה: יעלינק, בית המדרש, ח"ג, היכלות רבתי, פרק כא (עמ' 99). ראה הערות אפסוביצר בספר ראב"ה, שם, הע' 20.

132 ר' יצחק ב"ר משה, ספר אור זרוע, ח"ב, סי' רפא; מרדכי, יומא, סי' תשכ"ז. ראה גם מרדכי מגילה, סי' תתנ. משם מצא המנהג דרכו לטור או"ח, סי' תרכא, ולספר דרכי משה לרמ"א.

133 מהרי"ל, הלכות ראש השנה, מא ע"א; המעניין הוא ההג"ה בשולים: "כשאמר מהרי"ל סג"ל כי לך תכרע כל ברך וכן כשאמר יכרעו ויפלו לא היה כורע".

134 ר"א טירנא, ספר מנהגים, הלכות יום כיפור, עמ' קיד.

135 סי' תתקעג.

136 כלל קמד, סי' לד.

137 מהרי"ל, ספר המנהגים, הלכות ליל יום כיפור, מו ע"א.

138 מחזור רוטשילד, ספריית בית-המדרש לרבנים, ניו-יורק, Mic. 8892, דף 288א.

איור דומה נמצא על-יד נוסח הווידי בכ"י אשכנזי, שמוצאו כנראה בפרארה בסוף המאה הט"ו¹³⁹ (איור 6). יתרה מזו, ריבוי האיורים בתוך כתבי-יד אשכנזיים (אשר חלק מהם גם צוירו בידי יהודים) המראים דמויות שונות מתפללות בכריעה על הברכיים, מעיד שהכריעה לא רק שלא צרמה לקוראים כנוהג זר, אלא אולי גם מצביעה על כך שהיא אכן בוצעה כפשוטה בחלקי תפילת העמידה (איור 4)¹⁴⁰. זאת למרות העובדה שהכריעה וההש-תחויה נתקבלו כדרכי תפילה מקובלות בנצרות¹⁴¹. אם הנחתנו נכונה, ניתן שוב להצביע על השפעות חיצוניות שחדרו לתוך הקהילה היהודית באשכנז לפני ולפנים. ידיעותינו על עולמם של חכמי ספרד ושל עדות המזרח מצומצמות יותר מחמת חוסר מקורות. אולי תשובתו של הריב"ש לקלעת-איוב מצביעה על כיוון מסוים גם בחוגים האלה. הוא כותב לר' שלמה ראובן¹⁴²:

שאלת: להודיעך דעתי במה שראיתי שם עתה מקרוב ענין רע ומר והוא שבצום כפור ובתפלת מוסף שש"צ חוזר תפלתו ובאמצע התפלה אומר סדר עבודה וכשמגיע אל הכהנים והעם כשהיו שומעין ... ש"צ עוקר את רגליו ויורד מן התבה ובא עד לפני ההיכל ושם משתטח ונופל על פניו וזה נראה בעיניך מנהג בורות שש"צ יעקור את רגליו באמצע תפלה ... תשובה: גם אני כך דעתי שאין ראוי לעשותו כן ... מפני כריעות והשתחואות שלא לצורך הדבר ברור שאין להפסיק ולעקור רגליו כלל ... דאפי' מפני כריעות והשתחואות אין לעקור רגליו באמצע תפלה והחזנים העו-שין כן הוא דרך יוהרא ומחסרון ידיעה ...

139 סידור רוטשילד מיסיליני, מוזיאון ישראל, ירושלים 180/151, MS, דף 139.

140 אין להכחיש שרוב בעלי האומנות שציירו את המחזוריים, הגדות לפסח וחיבורים יהודיים אחרים, לא היו יהודים. ניתן לשער שגם הצייר יואל בן שמעון הושפע מסביבתו בציוריו. הם הציגו את איוריהם על-פי דגמים שהיו לפנייהם ועמדו לרשותם. ראה, לדוגמה, כיצד נמסר המן לבני ישראל מידי הקב"ה בדרך הנוצרית המסמלת הברכה, בהגדה של פסח "הצפרים" — B. Narkiss, G. Sed- — "The Haggadic Motif in Jewish Iconography", *Eretz-Israel*, 6 (1960), pp. 16–27; idem, "The Illuminated Medieval Passover Haggadah: Investigations and Research Problems", *Studies in Bibliography and Booklore*, 7 (1965), pp. 3–25; H. L. Hempel, "Zum Problem der Anfänge der AT Illustration", *Zeitschrift für die Altestamentliche Wissenschaft*, 69 (1957), pp. 103–131, esp. pp. 124; K. Weitzmann, "The Question of the Influences of Jewish Pictorial Sources on Old Testament Illustrations", *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illuminations*, Chicago–London, 1971, pp. 76–95.

141 נוסף ליואל ב"ר שמעון (לעיל הע' 80) יש עוד ציירים יהודים באותה תקופה. ראה: F. Landsberger, "The Cincinnati Haggadah and its Decorator", *HUCA*, 15 (1940), pp. 529–558.

142 ראה דברי וידר (לעיל הע' 1), עמ' 47 והמקורות שציוו בהע' 192. ראה גם החיבור הקצר בפוזות של דומיניק הקדוש (לעיל הע' 78), עמ' 11.

142 שו"ת הריב"ש, ווילנא, תרל"ט, סי' שלב. על ר' שלמה ראובן ראה: א' הרשמן, ר' יצחק בר ששת, ירושלים, תשט"ז, עמ' קיט. — ההדגשה במובאה היא שלי — א"ו.

ההכללה של הריב"ש בסוף דבריו מעידה, כנראה, על הנהגה מקובלת אצל העוברים לפני התיבה בספרד. הדבר מלמד שגם בקהילות ספרד נהגו להשתחוות בקטעי תפילה מסוימים בימים נוראים.

מן התקופה שלאחר גירוש יהודי ספרד והתפורותם בארצות הים התיכון אין לנו עדויות של ממש. ההתרשמות הכללית מן המקורות שדנו בנושא — ורק בעקיפין — מצביעה על הרחקה. ר' לוי בן חביב (רלב"ח) מעיר באחת מתשובותיו, לדוגמה, שראה "אנשים חכמים בעלי מעשה מדקדקים שלא להתפלל י"ח ברכות על רצפת אבנים משום הכריעות שבהם ... ואני בראותי תמהתי על הדבר כי לעניות דעתי נרא' שאין איסור כלל כיון שהמתפלל עומד על רגליו ועוד שאין פניו נוגעות בקרקע כשכורע". הרלב"ח מוסיף שאין כל איסור בדבר, "והמדקדק אין ראוי לשבחו על כך אדרבה נקרא הדיוט"¹⁴³. מתוך דבריו משמע שהיו כאלה שלא רצו לשחות ברצפה המרוצפת באבנים, ואולי גם נמנעו מלכרוע ממש (אף-על-פי שאין הכרע לכך בתשובה). עדות נוספת לכיוון ההרחקה אנו שומעים מדברי ר' חיים בנבנשתי. הוא מעיד שבא לידו קובץ תשובות מרבני קנדיה, ובו נחלקו שני חכמים אם אסור לשחות בבית-כנסת שיש בו אבנים וכל-שכן להשתחוות. זאת ועוד: שאם לא היה מרוצף באבנים, אסור לרצף אותו. אף-על-פי שר' חיים נוטה להתירא, עצם הוויכוח מצביע על ההחמרה וההרחקה.¹⁴⁴

גם בחוגי המקובלים של האר"י נדמה שנטו להרחקה מן הכריעות. בדיון מעמיק בהנהגת הכריעות בעמידה לפי האר"י, מתאר ר' חיים בנימין פונטרימולי את דרכו של האר"י בפרטי פרטים. מתוך דבריו ניתן להסיק שהאר"י התרחק מכריעת ברכיים כפשוטה¹⁴⁵. יתר חכמי עדות המזרח אף הם מציינים רק את השחייה בלבד¹⁴⁶. כללם של דברים: קהילות ספרד ועדות מזרח לא דגלו בכריעת הברכיים על הרצפה וכל-שכן בהשתחויות בשעת התפילה, והסתפקו בקידה ובכריעות הגוף בלבד.

התנועות

ייתכן כי יש זיקה בין הקידה, הכריעה וההשתחויה ובין התנועה הכללית בשעת התפילה; אולי ניתן אפילו לשער שהתנועה הכללית היא תוצאה מן הפעולות הנזכרות. אולם אפשר שהתנועות בתפילה הן נספח לשאיפה של המתפלל לתת ביטוי למאווייו ובקשותיו בעמדו לפני הקב"ה. מצד אחד, התנועות משמשות כעין השלמה למלים הנאמרות, ומצד שני תפקידן היה להביא את המתפלל למצב-רוח של אקסטאזה. הן שימשו כעין עזר להעלאת הנשמה המתפללת לעולמות העליונים¹⁴⁷. אי-לכך, התנועות מצאו מקומן לא רק בתפילה אלא גם

143 שו"ת הרלב"ח, לעמבערג, 1865, סי' צט (השני).

144 ר' חיים בנבנשתי, ספר כנסת הגדולה, או"ח סי' קלא.

145 ר' חיים בנימין פונטרימולי, ספר פתח הדביר, אזמיר, תרי"ב, סי' קיג.

146 ראה: י"ש אשכנזי, סדר בית עובד, צא ע"א, סי' פ—פא; ר' יצחק גוניס ואיס, קונטרס תפילת כל פה (בסוף ספרו שיח יצחק למסכת חגיגה, ליוורנו, 1788), סי' קיג סק"ג; ספר חסד לאלפים, סי' קיג, סק"ב.

147 ראה: ש' אשכנזי, דור דור ומנהגיו, תל-אביב, תשל"ז, עמ' 180—196. בפרק שכותרתו "כל עצמותי תאמרנה" צוין חלק ניכר של המקורות בנושא. ברם, חסרים ההתפתחות ההיסטורית וניתוח הדברים. כפי שהוא בעצמו העיר בראשית דבריו: "נציע את המקורות שבתחום ידיעתנו והמעין יסיק את המסקנות". הוא השאיר לנו אפוא מקום להתגדר בו.

בלימוד התורה. דא עקא: במקורות הקדומים נזכרות תנועות בשעת הלימוד יותר מאשר בעת התפילה.¹⁴⁸

הכתוב במלכים, המדבר בפרישת ידיים של שלמה בשעת חנוכת הבית הראשון, שימש לאחד האמוראים מקור לשקף הנהגת האדם בשעת התפילה. "וכפיו פרשות השמים" (מלכים א', ח', נד), "אמר אייבו כגון הדין נקריס היה עומד"¹⁴⁹. כנראה מקורה של המלה "נקריס" הוא פרסית ופירושה: צורה שהיא בלי תנועה.¹⁵⁰ מן ההערה היחידה הזאת ניתן לשער, בזהירות רבה, שהאדם יעמוד בלי תנועה בשעת העמידה. ואולי כך נהגו האמוראים כולם.¹⁵¹ בעלי המדרשים שערכו את הקבצים השונים של המדרשים, אינם עוסקים בנושא. אמנם מתייחסים המדרשים לתיקוני הגוף השונים ובין היתר גם בתפילה, אבל אין כל הוכחה מפורשת שהתפילה חייבת להתקיים בתנועות. נציע כאן את המדרש המפורסם:¹⁵²

כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך. אמר לו הקב"ה: דוד, מה אתה עושה לי? אמר לו: אני אשבחך בכל אבריי — בראשי אני כופף וקודה בתפילתי, בשערות ראשי אני מקיים לא תקיפו פאת ראשכם ועוד אני מניח תפילין בראשי, בצוארי אני מקיים מצוות עטיפת ציצית, בעיני אני מקיים וראיתם אותו, בפי אני מהללך שנאמר ... ובשפתי אני מהללך שנאמר ... בזקני שנאמר ... בלשוני שנאמר ... באפי בהשתחויה שנאמר ... בגרוני שנאמר ... בלבי שנאמר ... בחזה שימת ציצית כנגד הלב כל זמן שאני קורא את שמע שנאמר ... מאחרי ומלפני השלכתי הטלית ... יד ימין אני כותב ומראה בה טעמי תורה ... יד שמאל אני קושר בה תפילין של יד ובה אני אוחו ציציתי בזמן ק"ש, חוטמי להריח בה במוצאי שבתות, אזנים בהם אני שומע טעמי תורה, הצפרנים בהם להסתכל אור להבדלה, מעיי שנאמר ... קרבי שנאמר ... כליותי שנאמר ... מילתי מילה ופריעה, ברכיי כריעת ברכיים בתפלה, בברכיי אני נעשה סינדיקנוס לילדים הנימולים על ברכיי, רגל ימין מצות חליצה, רגל שמאל קודם לשלש פסיעות, לכך נאמר כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך.

מן המדרש הזה ומהמקבילות השונות אין אנו למדים במפורש על תנועות גוף כלשהן בשעת התפילה. אדרבה, בעלי המדרש מציינים שכל איבר ואיבר יש לו תפקיד מיוחד משלו, ובאמ-

148 ראה מה שכתב על הנושא ז' מונטנר, משנה תפילה למשה, ירושלים, תש"ו, עמ' 40.

149 ירושלמי ברכות פ"א ה"ה. ברם הגירסא בדפוס ונציה (רפ"ג) היא "נקדים".

150 עיין בערוך בערך "נקריס" וביאורו של קאהוט. רש"ס ובעל פני משה עקבו אחריו בפירושיהם. לוי גינצבורג (פירושים וחדושים בירושלמי, ח"א, עמ' 182) ציין, שמקור הביטוי נקריס ביוונית, ופירושו: משרת ההיכל שעומד בלי תנועה כעבד בפני המלך.

151 יש שסברו שמקורן של התנועות נמצא בירושלמי ברכות פ"ד ה"ג, בעניין שמונה-עשרה, אשר שם מקשים: ולמה שמונה עשרה? אמר ר' סימון כנגד י"ח חוליות שבשדרה שבשעה שאדם עומד ומתפלל צריך לשוח בכולו, מה טעם? כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך. ברם אותו מאמר של ר' סימון הובא בתנחומא בנוסחאות שונות. אכן בתנחומא, מהדורת באבער, פ' וירא, סי' א, צוין כיירושלמי כנ"ל; ברם בתנחומא, דפוס קושטא, ר"פ, פ' וירא, סי' א, צוין אחרת: שם נזכר שהמדובר הוא כנגד י"ח חוליות שבשדרה, שבשעה שהוא כורע צריך שיכרע עד שיתפקקו כל חוליות שבשדרה. ואף אם נקבל נוסחת מהדורת באבער, אין הדברים מצביעים על תנועות אלא על שחייה בלבד.

152 מדרש תהלים המכונה שוחר טוב, מהדורת באבער, לה ע"ב. ראה שם גם יח ע"ב. שם נזכר אחריו רשימה דומה: "סוף דבר קלסו בכל אבריו בכלל שנאמר כל עצמותי תאמרנה".

צעות כל אחד בנפרד וכולם ביחד מקלס האדם את הקב"ה ב"כל עצמותי". לכן נדמה לי, שלתנועות גוף לא היה מקום מרכזי בשעת התפילה, ואולי אף לא היו נהוגות כלל. שונה הוא המצב, כפי הנראה, ביחס למקומן של התנועות בשעת הלימוד. אולי רמז לקדמותו של המנהג נזכר בבבלי: "ברוריה אשכחתי לההוא תלמידא דהוה קא גריס בלחישא, בטשה (פירש"י: בעטה) ביה. אמרה ליה לא כך כתוב ערוכה בכל ושמורה אם ערוכה ברמ"ח אברים שלך — משתמרת, ואם לאו — אינה משתמרת" ¹⁵³. מסתבר כי ברוריה רימזה לא רק על הצורך בהרמת הקול בשעת הלימוד, אלא גם על הצורך בתנועות הגוף, שהרי היא דורשת להפעיל כל רמ"ח אברים ¹⁵⁴.

יש שציינו מקורות ערביים המצביעים על כך שהיהודים היו מנענעים את גופם בשעת קריאת התורה. חכמי דת מוחמד, המייעצים למאמיניהם לא לקבל מנהגי דת ישראל, מזהירי רים גם על מנהג זה. יתרה מזו, כבר מוחמד עצמו העיר על כך, לפי מסורת ערבית אחת, והתרה במאמיניו: אל תהיו כבני ישראל שבשעת קריאת התורה בציבור הם מתנועעים אנה ואנה ¹⁵⁵.

ר' שמואל הנגיד מעיד על מנהג התנועות בשעת הלימוד. באחד משיריו הוא אומר ¹⁵⁶:

ובאנו זועמים אל בית אלקים ומי יתן ונטעה בנתיבה
והנה רב ותלמידים מגידים לראשיהם כערער בערבה.

ריה"ל הוא הראשון המקדיש דיון מיוחד בתנועות הגוף בעת הלימוד בקטע מפורסם בספר הכוזרי ¹⁵⁷:

אמר הכוזרי: אשאלך כעת: היודע אתה סיבה לדבר שהיהודים מתנועעים בשעת קריאתם בספרים עבריים?
אמר החבר: אומרים כי דבר זה בא לעורר את החום הטבעי, אולם אשר אחזה לי

¹⁵³ עירובין נג ע"ב—נד ע"א.

¹⁵⁴ ראה דברי המורש"א על אתר: "ואמר ערוכה בכל דהיינו בכל רמ"ח אברים שהדיבור בקול רם מביא הרגשה ותנועה לכל האברים".

I. Goldzieher, "Arabische Aeusserungen ueber Gebraueche der Juden beim Gebet und Studium", *MGWJ*, 20 (1871), pp. 178–183. ראה גם: א' ברלינר, "השפעת ספרי הד-

פוס הראשונים על תרבות היהודים", בתוך: כתבים נבחרים, ח"ב, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 130.

אגב, ברלינר מציין שמנהג התנועות בתפילה הוא קדום, על-פי חיבור ר' שלמה פלסנר:

Solomon Plessner, *Die Kostbare Perle oder das Gebet*, Berlin, 1838, pp. 73, 78 ff.

בדיקת מקורותיו של פלסנר מצביעה על הזוהר והכוזרי, שיצינו להלן. מאלה לא ניתן להוכיח

את קדמותו של המנהג מלפני המאה העשירית. ברלינר לא ציין את המקורות של גולדציהר.

¹⁵⁶ דיואן ר' שמואל הנגיד, בן תהילים, מהדורת דב ירדן, ירושלים, תשכ"ו, סי' פג, עמ' 229. אגב,

"יד איזנשטיין, אוצר דינים ומנהגים, ניו-יורק, תרע"ז, עמ' 280, ציין את הערת ר' שמואל

הנגיד: "כאשר ינועו עצי היער מפני הרוח" — ברם, לא מצאתי את מקורו הנ"ל.

¹⁵⁷ ריה"ל, הכוזרי, מהדורת אבן שמואל, ירושלים, תשל"ג, מאמר שני, סי' עט—פ. לעג דומה נמצא

בחרוזים השונים של ר' יהודה אלחריזי; ראה: ספר תחכמוני, תל-אביב, תשי"ב, שער כד:

בשליח ציבור ותפילותיו. הוא מעיר שם: "עמד על עמדו לערוך תפילותיו / וכסה פניו לא

מענהו / ועמד באוהו והרבה בתנועותיו / והניע כתפותיו / והרים רגלו הימנית / והוריד השנית /

וחזר מעט לאחורנית".

אני — הדבר תלוי במה שדברנו עליו כעת. מתוך שרבים מהם ידעו לקרא פה אחד, יכלו עשרה מהם או יותר לקרא מתוך ספר אחד, אשר על כן עושים היינו את ספרינו גדולים — וכל אחד מן העשרה הוצרך להתכופף משעה לשעה לשם עיון בתיבה אחת ולשוב ולהזדקף, כי הספר היה מוטל לפניו על הארץ. וכך היתה שם תנועת התכופפות והזדקפות מתמדת. זאת היתה הסיבה בראשונה. לימים נעשה הדבר מנהג, מתוך הסתכלות בנים במעשה אבות ומתוך חקוי, כי זה טבע בני אדם. אולם אצל אומות אחרות, כל אדם קורא בספרו ומקרב את הספר אל עיניו או מקרב עצמו אל הספר בשעור הרצוי לו מבלי אשר יצר לו חברו בזה, ולכן אינו זקוק להתכופפות ולהזדקפות.

מהערות אלה ניתן להסיק, שהתנועות היו מקובלות בתפוצות ישראל בשעת קריאת התורה ובשעת הלימוד. נוהג זה היה אופייני ומיוחד ליהודים, והיה בולט מאוד עד שעורר את סקרנותו של הכוזרי. ברם, נראה שהמנהג לא מצא חן בעיני כל חכמי הדורות. חכמי אשכנז הלבישו את מנהג התנועות בלבוש אגדתי. אזכור ראשון נמצא במחזור ויטרי: "ומפני מה מרגילין אותו (התינוק הלומד תורה) לנענע בגופו כשהוא לומד שכן מצינו בנתינתה של תורה — וירא העם וינעו" ¹⁵⁸. הנימוק הזה מצא את מקומו בכמה וכמה חיבורים המתייחסים לנושא. כך ציין אותו מחבר ספר כל בו בפרק "תקון המשים בנו לתלמוד תורה" וכתב: "...ומרגילין התינוקות לנענע גופן בעת הלימוד כמו שכתוב במתן תורה וירא העם וינעו וזהו שאמר דוד עבדו את ה' ביראה וכן אמר שלמה כמו שכתוב שפתותיו שושנים נוטפות מור עובר ואמרו ז"ל אל תקרי שושנים אלא שושנים ואל תקרי מור עובר אלא מר עובר שצריך בתלמיד שיהיה עומד באימה וביראה לפני הרב" ¹⁵⁹. בעקבותיהם של חכמי אשכנז הלכו גם חכמים יושבי ספרד, כר' יעקב בעל הטורים ור' דוד אבן-דרהם ¹⁶⁰. נימוק מקורי חדש נמצא בזהר כאשר נמסר שר' אבא שאל את ר' שמעון: "מאי האי דכל עמין דעלמא לא עבדין נענועא אלא ישראל בלחודיהו דכד לעאן באורייתא ומנענעין הכא והכא, בלא למודא דבר נש בעלמא, ולא יכלין למיקם בקיומיהו?" ותשובתו בנויה על ההבחנה בין הנר הדולק לנר הנכבה. הנר הדולק תמיד נמצא בתנועה. כן ישראל "כיון דאמר מלה חדא דאורייתא הא נהורא דליק ולא יכלון אינון לאשתכבא ומתנענען לכאן ולכאן ולכל סטרין כנהורא שרגא דהא נר ה' נשמת אדם כתיב" ¹⁶¹. הרי כאן הנימוק הוא תיאולוגי ואינו בנוי על התקדים ההיסטורי.

מצאנו כי תנועות-גוף היו מושרשות במסורת הלימוד היהודי כחלק בלתי נפרד של "הטכניקה" של הלימוד. לפי זה ניתן להבין כיצד הנימוקים המדרשיים השפיעו על חכמי הדור, ובמיוחד על חסידי הדור, להעביר התנועות שמקורן בעת הלימוד גם לשעת התפילה. ר' אברהם ב"ר נתן הירחי ציין בספר המנהיג: "ומצאתי במדרש חייב אדם לנענע עצמו בתפילה על שם שנאמר כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוכה" ¹⁶². אחריו כתב ר' צדקיהו ב"ר אברהם בספרו שבלי הלקט: "מצאתי במעשה המרכבה ובשעת התפילה צריך אדם לנענע

158 מחזור ויטרי, עמ' 630 (סי' תקח בסוף).

159 ספר כל בו, פיורדא, תקמ"ב, סי' עד.

160 בעל הטורים לתורה, מהדורת רייניץ, בני-ברק, תשל"א, שמות כ, טו; אבודרהם השלם, עמ' מג.

161 הזוהר, ווילנא, תרפ"ב, פרשת פינחס, ח"ג, ריח ע"ב — ריט ע"א.

162 ראב"ן הירחי, ספר המנהיג, מהדורת רפאל, ח"א, עמ' פה.

כל גופו שנאמר כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך¹⁶³. שני המקורות הללו מצביעים על כך שהמקור לנענוע הגוף בתפילה הוא במדרש, וליתר דיוק באחד ממדרשי ההיכלות¹⁶⁴. מעניין לציין את סיום דברי ראב"ן הירחי לדבריו: "וכן מנהג רבני צרפת וחסידיה"¹⁶⁵. המנהג הזה צוין גם בספר חסידים וגם אצל הרא"ה מלוניל¹⁶⁶. בספר מנהג טוב נזכר: "מנהג טוב וכשר לכל איש אשר רוח שוים (א־להים) בו לקום ולנענע עצמו קצת בשעה שהוא מוציא מפיו ומזכיר את השם הנכבד והנורא הוא השם של ד' אותיות". המחבר מציין את המקורות המקובלים, אבל גם מסורת מספר היצירה ששמע מאחד מרבתי¹⁶⁷.

מאידך גיסא, יתר חכמי צרפת ואשכנז התעלמו ממנו. ניתן להסיק אפוא, שתנועות הגוף בשעת התפילה התקבלו כנראה בחוגים מסוימים באירופה, וביניהם דווקא באותם החוגים שנטו לחסידות, שהושפעו כנראה ממסורות שנמסרו דרך ספרות ההיכלות, ודרך פרשנותם של המדרשים שכבר צוינו. הד להשערותנו נשמע בדברי ר' יעקב אנטולי, כאשר מוכיח את אלה הקוראים קריאת שמע בדרך זו¹⁶⁸:

אין הממלכה בתנועת הראש לבדה כמנהגנו הפחות היום שאנו מניעין ראשו תנועה חיונית עד שהרבה פעמים היא אינה חיונית ... כ"ש לקצת המתהללים במצוות ובבני עמנו ... שהרי נמצא בהם שמניעים הראש בעת הקריאה, תנועת הנער המשחק ... ואין זה קבלת עול מלכות שמים אבל פירוק עול ... ואע"פ שאני יודע שאין דברי זה מקובל אצל רבים לפי המנהג הרע, כבר הקדמנו שאין ראוי לאמת שתהיה ביישנות.

אולי מתכוון ר' יעקב לחוגי החסידים למיניהם בדברי קנטורים הללו. משנתם של חסידי אשכנז בעניין הנענוע בעת התפילה נקלטה ונתקבלה בדורות הבאים. ר' זלמן מסנטגוראר העיד על רבו המהרי"ל שהיה מנענע גופו מאחוריו ולפניו¹⁶⁹. וכן צוין בהגהות ספר המנהגים לר"י טירנא¹⁷⁰. על-פי המקורות הללו שילב הרמ"א את כל הדעות

163 ר' צדקיה בר אברהם, שבלי הלקט, מהדורת מירסקי, גיו"ורק, תשכ"ו, סי' יז. וראה: ספר תניא רבתי, וורשא, 1879, סי' ה, עמ' 17.

164 חיפוש למקור המדרש הזה נערך בידי המכון לאחזור מידע – פרוייקט השו"ת. (תודתי נתונה לו, במיוחד לרב יצחק פצ'ניק ז"ל). ברם, לא זכיתי לגלות את מקורו לא במדרשי חז"ל ולא בספרות ההיכלות. וצ"ע. כבר ציינתי שההנהגה בנויה על מדרש תהלים שוחר טוב, מהדורת באבער, לה ע"ב. כ"כ ניתן גם להבין את פיוטו של ר' אלעזר הקליר, "ואתה און קול מפאריך בכל אבריהם" (קדושה למוסף יום שני של ראש השנה).

165 סבורני שאין המדובר בשני סוגי אנשים – רבנים וחסידים, כי רבני צרפת הם חסידים. כך ניתן לראות בחיי הרשב"ם, וכך הוכתר אביו של ר"י הזקן, ר' שמואל ב"ר שמחה, וכן בר"י עצמו. ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים, תש"מ, עמ' 47, 228, 238 ועוד.

166 ספר חסידים, מהדורת מרגליות, ירושלים, תשי"ז, סי' נז (הסימן איננו במהדורת ויסטנצקי); רא"ה מלוניל, אורחות חיים, סוף הלכות בית הכנסת.

167 ספר מנהג טוב, סי' ז.

168 ר' יעקב אנטולי, ספר מלמד התלמידים, ליק, 1866, קנט ע"א. מדבריו ניתן ללמוד, שמקצת הציבור אשר נטו ל"התהלל במצוות" דגלו בתנועות בשעת קריאת שמע. בהיותו אחד מתומכי הרמב"ם בדגש העיוני, אולי הוא מטיף ביקורת על בעלי המסורות אשר דוגלים בשיטת החסידות המיסטית הקדומה. – ההדגשה במובאה היא שלי – א"ז.

169 ספר המנהגים למהרי"ל, סא ע"א, ריש הלכות תפלה לכל ימות השנה.

170 מנהגי ר"א טירנא, מהדורת ש' שפיצר, עמ' 3, בשם ספר צרור המור.

בהגותו לשולחן ערוך וכתב: "ונהגו המדקדקים להתנועע בשעה שקורין בתורה דוגמת התורה שנתנה ברתת וכן בשעה שמתפללין על שם כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך" ¹⁷¹. אף בספר נקלט מנהג התנועות גם בתפילה. חכמי ספרד מגדולי בעלי המוסר, כר' יונה גירונדי ור' יצחק אבוהב, ציינו את המנהג בחיבוריהם ¹⁷². כן ציינו ר' אברהם סבע, אחד ממגורשי ספרד, בפירושו לתורה. על הכתוב "וכל העם לאים את הקולת ... וינעו" הוא הוסיף: "להיות שנתנועעו להתבודד ולהשיג כמו המכוין בתפילתו שמתנועע" ¹⁷³. ברם, חכמי הקבלה בני המאה הט"ז ואילך התנגדו בתוקף לנענועים בשעת התפילה ולפחות בשעת העמידה. החיד"א בפירושו לספר חסידים ציין, שר' ישראל סרוק ותלמידו ר' מנחם עזריה מפאנו, אחד מגדולי רבני איטליה במחצית השנייה של המאה הט"ז, כתבו "שאינן לנענע גופו בתפילת י"ח שהוא כעומד לפני המלך" ¹⁷⁴. אכן, הרמ"ע מפאנו הקדיש תשובה שלמה לעניין בקובץ התשובות שלו, וכה דבריו ¹⁷⁵:

יאות אמרין כי אני מודה ובא שאסור לנענע גופו בשעה שאדם מתפלל לא נאמר כל עצמותי תאמרנה אלא בשבחו של מקום כדכתיב ה' מי כמוך אבל בתפילה למדנו בה כמה הלכתא גברא תא מקראי דחנה וזו לדידן אחת מהן דכתיב רק שפתיא נעות רק מעוטא הוא ואי לאסור השמעת הקול הרי בפירוש נאמר וקולה לא ישמע הא אינו ממעט אלא תנועת הגוף וכן כתיב בחיות הקודש בעמדם תרפינה כנפיהם אלמא בתפילת העמידה צריך להשבית הכנפים וה"ה לכל הגוף מן התנועה והעופפות וכן בדין שהתפילה תהא ממעמקי הלב.

הרי שהתיר תנועות הגוף בשעת אמירת פסוקי דזמרה, אבל בשעת העמידה הוא מדגיש את הצורך להתרחק מכל תנועה ¹⁷⁶. בספרו הקבלי עשרה מאמרות חזר הוא על דבריו אלו אבל מוסיף הערה אחת: "לא הותרה שום תנועה בשעת התפילה וזולת מה שנהגו קצת פרושים לקיים בעצמם מפני שמי נחת הוא בחתימת הברכות בלבד ובניחותא" ¹⁷⁷. כנראה היו אחדים מן המדקדקים בין המקובלים אשר נענעו גופם בהזכרתם את שם ה'; להם הוא מציע היתר, אבל רק בחתימת הברכות של העמידה ורק בצורה נוחה וקלה. ר' מנחם די לונזאנו בן זמנו, תושב קושטא, ירושלים וצפת, אשר כתב ביקורת על תורת הסוד של האר"י והתווכח עם הנאמנים לתורתו של האר"י, כתב אף הוא בנימה דומה ¹⁷⁸:

171 שולחן ערוך או"ח, סי' מח בהג"ה. גם בדרכי משה בטור (על אתר) כתב הרבנים הללו, והוסיף שהרקנאטי פ' יתרו נתן טעם לדבר על דרך הקבלה. לא מצאתי הצינן בספרו של רקנאטי. אולי החליף הרמ"א את צרור המור ברקנאטי. — ההדגשה במובאה היא שלי — א"ז.

172 ר' יונה גירונדי, ספר היראה, ורשה, תר"ח, ב ע"א; ר' יצחק אבוהב, מנורת המאור, מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"א, סי' קג (עמ' 230).

173 ר' אברהם סבע, ספר צרור המור, פ' יתרו. אגב, גם הרמ"א בדרכי משה, אורח חיים סי' מח, ציין את מקור הוזהר תנ"ל כמתייחס לתפילה ולא דווקא ללימוד וכן משמע מתוך דברי ר' משה מת מפרעמסלא, מטה משה ח"א, סי' קיח. בדורות שלנו נמצא גם שעשו גזירה שווה זו. ראה: שלמה צבי שיק, שו"ת רשב"ן, מונקאטש, תר"ס, סי' צד.

174 חיד"א ופירוש ברית עולם על ספר חסידים, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים, תשי"ז, סי' נז.

175 ר' מנחם עזריה מפאנו, שאלות ותשובות, ונציה, ש"ס, סי' קיג.

176 ראה סידור האר"י ז"ל הנקרא קול יעקב, סלאוויטא, תקס"ד, כללי הנהגת התפילה מ', לב ע"ב.

177 רמ"ע מפאנו, ספר עשרה מאמרות, מאמר אם כל חי, חלק א, סי' לג.

178 ר' מנחם ב"ר יהודה די לונזאנו, ספר שתי ידות, ונציה, שע"ח, יד העני אצבע הרביעי — דרך חיים", עמ' קטו, א—ב.

יש עוד י' דברים שעוזרים על הכוונה והפכם גורמים בטולה ... הה' נוע: המתנועע בתפלתו גורם ביטול כוונתו והעמידה בלי התנועעות כלל עוזר על הכוונה ומה שאמר כל עצמותי תאמרנה וכו' היינו בשירות ותשבחות וברכות קריאת שמע ותלמוד תורה אבל לא בתפלה ואם יש מי שאמר גם בתפלה נ"ל שאין לחוש לדבריו כי הנסיון מוכיח שהעמידה בלי נענוע בתפילה גורם לכיון הלב. וראה בעיניך הישאל אדם שאלות ממלך בשר ודם וגופו מתנועע כנוע עצי יער מפני רוח? ... אבל המדבר על לבו כחנה רק שפתיו נעות וקולו לא ישמע וגופו לא יתנועע ...

ר' ישעיה הורוויץ ציין את הדברים האלה בחיבורו שני לוחות הברית, בפרק העוסק בענייני תפילה וקריאה בספר תורה, וכנראה מסכים עמם¹⁷⁹. מכל העדויות הללו עולה, שהמקובלים — הן תלמידי תלמידיו של האר"י הן אותם שעמדו בעימות עם המסורות של תורת האר"י — התנגדו לתנועות הגוף בשעת תפילת העמידה. את המסורת של נענועי הגוף על-פי המדרש הם פירשו כמתייחסת לאמירת פסוקי דזמרה.

הדי ההתלבטיות בין שתי ההנהגות הסותרות לגבי נענוע הגוף נשמעים היטב במרוצת הדורות הבאים. במאה הי"ז כתב ר' יוסף האן בחיבורו יוסף אומץ: "אנשי מעשה מנענעים עצמם בשעת תפילת י"ח ע"פ המדרש בכל עצמותי תאמרנה. ונ"ל שאם יש חשש שע"י כן תתמעט כוונתו או כוונת שכוני המתפללים אל יעשה כן"¹⁸⁰. כסעד לדבריו הוא הוסיף את דברי רמ"ע מפאנו בתשובתו הנ"ל.

במאה הי"ח דן ר' יעקב עמדין באריכות בנושא¹⁸¹. הוא דוחה את כל הוכחותיו של רמ"ע מפאנו וממליץ על התנהגותו של המהרי"ל, אשר גם הכוזרי וגם הזהר הם סימוכים נאמנים לה. הוא מעיר על הנהגה מומלצת זו: "בתנועת הגוף קצת, בכך הוא דרך ומנהג בעלי מלאכה ועסק הזרזים המתיישרים בפעולותיהם להתנועע ולהרגיש כל אבריהם שיהיו מזומנים בחשק והסכמה אחת להעזר בהוצאת פעולתם לאור בשלמות ובאמת". לעומת זאת, אין הוא יכול להסכים עם מנהג הנעת הגוף כל-כולו, והוא מסיים את דיונו: "אכן עדיין צריך למודעי ולהודיע פשר דבר כי בוודאי אין נכון להתנועע מאד כמשתגע ולא להיות כבד כאבן ... דומם, עיף, יגע אלא בנחת ולאט באופן שנוגע לנפש לעוררה ... ובזה קיימנו קצת גם דברי הרמ"ע". גם ר' יוסף קאשמין, שעקב אחרי מנהגי ק"ק פרנקפורט דמיין ופרסמם בספרו נוהג כצאן יוסף, מציין את דברי הרמ"ע במלואם והוסיף: "עכ"ז נכון לנהוג כדעת מהרמ"ע שהעתיקתי שלא לנוע בתפילה שמהרס הכוונה ואין לך עדות גדול מנסיון"¹⁸².

שלושת העדים הללו ממחישים את השפעת המקובלים על מנהגי אשכנז, וכן מעידים הם על המגמה למצוא פשרה בין המסורות השונות. הראשון מבטל התנועות אם הן פוגעות בריכוז המתפלל או מפריעות לאחרים; השני סבור שהתנועות רצויות בכל תנאי, אבל הן תבוצענה אך ורק במידה ובמשקל; ואילו האחרון מעדיף את העמידה בלי תנועה כלל, כי הנסיון מלמד שהתנועה מפריעה לכוונה.

179 ר' ישעיה הורוויץ, שני לוחות הברית, ענייני תפילה וקריאה בספר תורה.

180 ר' יוסף האן נורדלינגן, ספר יוסף אומץ, סי' לה. בספר צוין שו"ת הרא"ש במקום שו"ת רמ"ע. בנימה דומה כתב ר' אברהם גומבינר בפירושו מגן אברהם (אר"ת, סי' מ"ח סק"ד) והוסיף: "דעביד כמר עביד וכמר עביד ובלבד שיכוון".

181 ר' יעקב עמדין, סידור בית יעקב, לעמבערג, תרס"ד, יב ע"ב (סק"ד).

182 הלכות תפילת י"ח, סק"ח.

אמנם באשכנז ניתן להבחין בנטייה לצמצם התנועות ולהגבילן, אבל בתפוצות אחרות באירופה עדים אנו למגמה הפוכה. מאלפת ביותר עדותם של נוצרים שהעידו בבתי־הדין של האינקוויזיציה בספרד. כך, למשל, העידה נוצרייה בשנת 1469 בסיאודד ריאל בקסטיליה (ספרד), נגד זוג אנוסים שהם מנענעים את ראשם ואת גופם בתפילה כדרכם של יהודים¹⁸³. הנעת הגוף בעת התפילה נתפסה אפוא כמנהג יהודי מובהק. לפיכך אין להתפלא, כי מנשה בן ישראל, מחכמי הקהילה הספרדית באמסטרדם במאה הי"ז, דוגל בתנועות בשעת התפילה. בדיון הפילוסופי הוא מעיר: "האדם הוא אילן ... והמחז הוא השורש ... וכמו שהארץ מחזקת בכל תוקף השורש כך השמים מושכים בכח גדול ובד חזקה הראש ובעבור זה כל אדם ניצב ובעל קומה זקופה; וכאשר יתחבר לזה ההשפעה השכלית בעת הקריאה בתורה ובתפילה אז מתנועע הגוף ... לקבל ההשפעה ההיא ..."¹⁸⁴. מעניין לשמוע דברי תייר נוצרי שביקר באחד מבתי־הכנסת בוונציה בראשית המאה הי"ז¹⁸⁵:

משפתחו בתפילה עשו תנועות מגוחכות ומכוערות ביותר: כל הזמן הניעו את גופם בצורה מוזרה מאוד, למעלה ולמטה, כאשר ראשם נמצא ללא הרף בתנועה מתמדת. אחר כך הניעו את צדם הימני ולאחר מכן את צדם השמאלי, ולבסוף את החלק הקדמי של הגוף; והם ממשיכים בנענוע זה של גופם בסדר מתחלף במשך כל זמן תפילתם. אף־על־פי שנוצרי זה כתב בנימה של לעג ובהפרזה מסוימת, נראה שהוא משקף את המציאות. כך ניתן להבין את ההערה שמצא ר' אליהו שפירא בגליון של ספר שולחן ערוך שהיה לפניו¹⁸⁶:

ראיתי תנועה משובשת מקצת בני האדם והיה תנועה סביבות על קוט' שטח הגוף נתון על ב' מרכזי הראש והרגלים בקומה זקופה והיה פניו אל ימין ואל שמאל והחוש מעיד עליו שהוא דרך גאווה כתנועת החתן היוצא מחופתו. אבל התנועה הישרה בעיני הוא לכוף כאגמון ראשו ולהתנועע לצד הפנים והיא תנוע' עצי היער מפני הרוח ע"כ.

נמצאנו למדים, שהיו קיימות צורות שונות בתנועות הגוף בשעת התפילה: לפנים ולאחור, מימין לשמאל ושניהם ביחד (כפי שתיאר הנוסע הנוצרי את היהודים בוונציה). תיאוריהם מזכירים לנו מה שהתרחש בבתי־הכנסת של החסידים במזרח אירופה במאות הי"ח והי"ט. ואכן, האב הרוחני של חסיד מורח אירופה, ר' ישראל בעל־שם־טוב, מוסר לנו בצוואתו

183 ראה: ח' ביינארט, אנוסים בדין האינקוויזיציה, תל־אביב, תשכ"ה, עמ' 203 הע' 61, עמ' 300—301. דברי הערה שם: e vido que estauan todos bueltos hazia donde sale el sol e resauan .sabadeando con las cabeas a manera de judios.

184 מנשה בן ישראל, ספר נשמת חיים, לייפציג, תרכ"ב, מאמר ב, פ"א עמ' סא.

186 ראה: מרים ירדני, "תיאורי מסעות ושינוי היחס אל היהודים", תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 100. התייר הוא אנגלי בשם קוריאט. אולי גם נענו בשעת הלימוד כאשר נזכר בוזה, שצוין בדברי ר' יחיאל פיסא, ספר מנחת קנאות, מהדורת קויפמן, ברלין, תרנ"ח, עמ' 89.

186 ר' אליהו שפירא, ספר אליהו רבה, ירושלים, תשכ"א, סי' מה, סק"א. וראה דברי ר' יוסף תאומים, ספר פרי מגדים, חלק אשל אברהם, או"ח סי' מח סק"ד, המצדיק אפילו תנועות כאלה אם הוא יכול לכוון את תפילתו. וראה דברי ר' ח"ב פונטרמולי, ספר פתח הדביר, סי' מח, סק"ג.

כמה הערות בנושא¹⁸⁷. כדי לעורר את הכוונה הנכונה ולגרש "מחשבות זרות" בשעת התפילה, ניתן להשתמש גם באמצעים גופניים: נענוע, ריקוד, זמר וכדומה. "התפילה — נאמר בשם הבעש"ט בלשון גסה — היא זיווג עם השכינה וכמו שבתחילת הזיווג יש נענוע כן צריך לנענע עצמו בתפילה בהתחלה, ואח"כ יוכל לעמוד כך בלי נענוע ויהיה דבוק להשכינה בדביקות גדול". נמסר גם ש"לא ישגיח אדם בלעג העומדים מסביב". "כשאדם טובע בנהר והוא מראה במים כמו תנועות (כדי) שיוציא עצמו מן המים השוטפים אותו, בודאי הרואים יתלוצצו עליו ועל תנועותיו. כן שמתפלל ועושה תנועות אין להתלוצץ עליו, שהוא מציל עצמו ממים הזדונים שהם הקליפות ומחשבות זרות הבאות לבטל ממחשבתו בתפילתו". והוא מוסיף: "התפילה צריכה להיות חיה בגוף חי ולא בגוף דומה כמת"¹⁸⁸. תנועות הגוף הן, לפי זה, ספונטאניות ולא מתוכננות וקבועות מראש. לפנינו ציונים ברורים וחד-משמעיים, והם מזכירים לנו, במידה מסוימת, את חסידי אשכנז הקדומים.

נענועי הגוף שנהגו בהם החסידים היו יוצאי-דופן וחרגו מהנהוג המקובל. הלוחמים בחסידות מציינים את נענועי הגוף כאחד הסימנים המזהים את החסידים, וכנראה גם היו הנענועים הללו אחת הסיבות להתנגדות לחסידות. חבורות חסידיות נתרבו ונודעו בהתנהגותן החריגה. וכך כותב ר' שלמה מחעלמא בהקדמתו לחיבורו מרכבת המשנה, בדברו על כיתות שונות של לומדי תורה ויראי שמים: "ויש מהם ריק מכל מדע ... לא בסוד ולא בגפ"ת השתדל, ערום יערים וקול נהי ירים, מדלג על ההרים ובתפילות ותחנונים בשיר ורננים וקולות וניגונים מחליף עשרה מונים, ומעשיו משונים: ... ומוליכים ומביאים בידם וינועו כנוע עצי היער ... וכל המוסיף בתנועות והויות משובח ומפואר בפיות טף ונשים ויחלץ חושים ... המה יגידו ... הי חסיד, הי עניו ..."¹⁸⁹. גם ר' יעקב עמדין כתב באותו הזמן דברים באותה נימה: "עתה מקרוב קמו כת חסידים חדשה בוואלין פאדלע ובאו מהם גם למדינה זו (לגר-מניה) ... עושים אלו, לפי מה שהגידו לי בתפילות שמונה עשרה תנועות זרות משונות ומגונות, מטפחים בידיהם ומנענעים לצדיהם ראשיהם כפופים לאחוריהם ופניהם ועיניהם פונים למעלה"¹⁹⁰. כמה שנים לאחר-מכן, בשנת תקל"ב, פרסמו מנהיגי ק"ק וילנא, בראשותם של הגאון ר' אליהו והאב"ד ר' שמואל ועמם שישה-עשר דיינים, את החרם המפורסם נגד החסידים. ב"קול קורא" ששלחו לקהילת בריסק והחתום על-ידיהם נאמר: "אחינו בני ישראל הלא ידעתם חדשים מקרוב באו לא שערום אבותינו שנתחברו כת חשודים (במקום "חסי-דים") ... דתיהם שונות מכל עם בני ישראל ... שואגים בתפילת שמונה עשרה תיבות לע"ז מגונות ובשג עון יתנהגו ואומרים שמחשבותם משוטטות בכל עולמות ... ומעשיהם הם כמראה האופנים עליונים למטה ותחתונים למעלה ..."¹⁹¹. אחרי יותר מעשר שנים נשמעים הדים דומים מקהילת קראקא. בשנת תקמ"ו החרימו ראשי הקהל, בראשות

187 צוואת ר' ישראל בעל-שם-טוב (ריב"ש) [דפוס תקנ"ג] דף ת, ב.

188 צוואת ריב"ש, שם.

189 ר' שלמה ב"ר משה מחעלמא, מרכבת המשנה, פרנקפורט דאודר, תקי"א. על מתנגדים אחרים, כגון ר' דוד ממאקוב (נפטר תקע"ה), ר' ישראל ליבל מסלוצק, ר' חיים סולובייצ'יק, ראה: אשכנזי (לעיל הע' 147), עמ' 194–196.

190 ר' יעקב ב"ר צבי עמדין, ספר מטפחת ספרים, אלטונה, תקכ"ח, דף לא. נראה שהחיבור נכתב בחיי הבעש"ט. ראה דברי ש' דובנוב, תולדות החסידות, תלאביב, תשכ"ז, עמ' 77 הע' 1.

191 ספר זמיר עריצים וחרבות צורים, מכתבים וכתובים מן הגר"א וגדולי הדור נגד החסידים, קארני, תרס"ד, עמ' 35.

האב"ד ר' יצחק הלוי מלבוב, את החסידים: "והנה עתה בעו"ה קמו חדשים מקרוב באו ... ההמה יביעו עתק יניעו תנועות שונות, מהם ראשם יעקשו מהם יספיק כפיהו, יפרשו ויכו כף אל כף יעשו להם כנפים ככנפי החסידה ולכוף כאגמון ראשו במעשה התפלה והעבודה ... וכדי להסיר המכשילה הזאת מפה קהילותינו ... גזרו בחרם חמור ... לבל ירים איש את ידו מבני קהילותינו לעשות לו מגין בפ"ע כדי להתפלל בתנועות שונות, בקריצות שפתים או להכה (!) כף אל כף ולנוע ראשיהם כשיכור ...".¹⁹² אולי הגיעו התנועות בשעת התפילה לשיאן בנהגיו של ר' לוי יצחק מברדיטשוב. חסידיו ומתנגדיו מתארים את דרכו בתפילה. חסידים מעידים: "דרכו היה בעת התפילה להתפלל בפחד וברעדה ולא היה יכול לעמוד על מקומו מחמת פחד וכשאדם מניחו בזוית זו מוצאו בזוית אחרת וכל העומדים בשעת תפילתו סמר שערות בשרם וגמס לבבם"¹⁹³. מן הצד השני, משכיל וואליני מספר עליו, כי כאשר עבר לפני התיבה להתפלל "לא עמד במקום אחד כי פתאום עזב מקומו וירץ הנה והנה מפוז ומכרכר בכל עוז צועק בקול איום ונורא ...".¹⁹⁴ ברם, בין מנהיגי החסידים בני אותו הדור היו שהבחינו בהפרזה בתנועות המושונות האלה. כך, למשל, ציין המגיד ר' זאב וולף מו"ט-מיר, באחד הדרושים שלו לתורה: "עינינו הרואות בני אדם בעת בא דברו בתורה ותפילה מרי[מ]ים קולם יותר למרחוק ומכים כף על כף וכדומה מתנועות איברים ור[ו]קדים ברגליהם כנהוג עלמא ורבים הם עמי הארצות המדמים בנפשם שבזה תולה עיקר התפילה. והאמת אינו כן; ומהראוי להיות שהאדם יעמוד בתפילה באימה ובריאה וברגל ישרה וקול לא משמע כי אם שפתותיו נעות"¹⁹⁵.

ברם, באופן כללי ניתן לומר, כי גם בדורות הבאים המשיכו לייחס חשיבות רבה לתנועות הגוף בעת התפילה ואף בחוגים שמחוץ להשפעת החסידות. הביטוי הקיצוני ביותר שמצאתי בספרות הרבנית (מקורו הוא בזוהר הנ"ל) יצא מעטו של ר' אליהו יצחק חזן.¹⁹⁶ הוא נשאל אם הנענוע בשעת התפילה הוא חיוב או לא. בתשובתו מציע המחבר את המקורות שכבר

192 קונטרס "שבר פושעים", מתוך: מ' וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ירושלים, תש"ל, ח"ב, עמ' 90—91.

193 הר"מ מנדל בודק, סדר דורות החדש, לבוב, תרכ"ה, עמ' 35. ראה גם ר' ישראל ברגר, ספר זכות ישראל, שיחות, ד"ת הנהגות וספורי מעשיות על החסידים הראשונים וצדיקי הדור בד' מערכות, חלק עשר אורות, פיטרקוב, תרע"ג, עמ' 48.

194 גאטלאבער, "זכרונות מימי נעורי", הבוקר אור, תרמ"א, עמ' 383. ראה: דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 194—195.

אולי רצוי לציין כאן את מנהג ההתהפכויות (קוליען זי"ך) של חסידים, שבבואם אל בית-המדרש התהפכו ראשם למטה ורגליהם למעלה כמנהג ילדים המשתוללים ואמרו: "פון גאטס וועגען און פון רבינס וועגען" (למען ה' ולמען הרבי) ראה: ר' חיים מאיר היילמן, בית רבי — תולדות ר' שניאור זלמן מלאדי וצאצאיו, ברדיטשוב, תר"ס, א, עמ' 85 (מדבר על קאליסק). ראה גם: דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 132; וורטהיים, הלכות והליכות בחסידות, עמ' 103.

195 ספר אור מאיר, קארעץ, תקנ"ח, נח ע"ב (פ' תרומה). ורצוי לציין את דברי ר' מנחם מנדל מקוצק (מפי השמועה), כאשר נשאל מדוע נוהגים החסידים לרוץ בתפילתם ממקום למקום והלוא המתפלל צריך שיכוון רגליו. והשיב הרבי למתנגד השואל, שצריך לכוון את רגליו ביחד, כי לפעמים יכול אדם להיות רגלו אחת בשמים והשנייה בשאול תחתית. עדות נוספת להתנהגות חסידים מפורות, ראה: וורטהיים, שם, עמ' 103 הע' 82.

196 ר' אליהו יצחק חזן, ספר ידי אליהו, ירושלים, תער"ך, ח"א, ס' סו. המחבר היה חזן בבית-כנסת בסני משנת תרס"ו עד תר"ץ, אז עלה לירושלים והצטרף לשיבת פורת יוסף. ספרו הוא קובץ שו"ת שלו על מנהגים והנהגות שונים.

צוינו למעלה, אך הוא מוסיף סיפור מעניין. המעשה שהיה כך היה: מלמד אחד שהיה לו בביתו משרת גוי, שהיה מביא הילדים לבית הרב ומשך הזמן קלט המשרת מן הילדים את הא"ב ותנ"ך. אחר-כך עזב את ביתו של המלמד והלך לעיר אחרת ושם הציג עצמו כיהודי יתום: ביקר בבית המדרש ולמד שם פירש"י, זוהר, משנה, גמרא ושו"ע. משם נסע לעיר שלישית ונכנס לשיבה ונתמנה ע"י ראש הישיבה להיות ראש כל התלמידים והמשיג עליהם ונקרא בפי כל חכם משה. מחמת מדותיו הרעות סבלו התלמידים ממנו, שכן היה מלשין בשקרים והרב מאמין לו. אחד מן המלמדים בישיבה העיר שהוא חושד בו מזמן שאינו יהודי כי הוא אינו מתנועע בשעת הלימוד או בשעת התפילה – וזהו סימן של גוי ולא יהודי¹⁹⁷. ואכן, לילה אחד השקוהו יין והשתכר ונודע להם שהוא ערל. (שוב אנו מוצאים את התפיסה, שמצאנו קודם לכן בספרד, כי נענוע הגוף הוא סימן מובהק ואופייני ליהודי.)

במשך הדורות הבאים אנו מוצאים תשובות אחדות של כמה פוסקים בעניין תנועות הגוף. כך, לדוגמה, נמצאת תשובה שלמה באמתחתו של ר' מנשה גרוסברג, שחי בסוף המאה הי"ט, בנוגע לשאלה אם מותר לנענע עצמו בשעת התפילה או לא. הרב הפוסק השיב בחיוב¹⁹⁸. כן הקדיש תשובה שלמה לנושא ר' נתן נטע לייטר, ובה ציין כל המקורות שהוזכרו לעיל המחייבים את הנענוע¹⁹⁹. מאידך גיסא, לא מצאנו עדויות מפורשות שגדולי ישראל היו מתנועעים בשעת התפילה. כך, לדוגמה, נראה שהחת"ם סופר לא נהג כך. מכיוון שהוא נטה לקבל הנהגותיו של היעב"ץ בענייני תפילה, אולי ניתן לשער שהוא קיבל גם בעניין זה את עמדתו של היעב"ץ²⁰⁰. לא הגיעה אלינו מסורת על-אודות התנהגותו של ר' אליהו הגאון מווילנא. בן-עירו ומחותנו של הגר"א, ר' אברהם דנציג, אינו מזכיר תנועות בשעת התפילה, וניתן אפוא לשער שגם הגר"א נהג בהתאם²⁰¹. הפוסקים האשכנזים האחרונים נוקטים עמדה הרמב"םית: ר' ישראל מאיר מראדין, בעל החפץ חיים, כתב במשנה ברורה (סי' מח סק"ה): "ויש פוסקים שחולקים ע"ז ואומרים דבתפלה אין להתנענע ... והכל לפי מה שהוא אדם". בן דורו המבוגר של החפץ חיים, הוא ר' יחיאל מיכל עפשטיין בעל ערוך השולחן (סי' מח, סק"ג), מסכם את הנושא באותה נימה:

בשעה שמתפללין על שם כל עצמותי תאמרנה עכ"ל (הרמ"א) ... ובתפלת שמ"ע יש מתנועעים ויש שאינם מתנועעים ותלוי לפי טבעו דאם בהתנועע הכונה יותר טוב אצלו נכון להתנועע ויש אדם שכונתו יותר ברורה כשעומד בשוה לגמרי לא יתנועע והכל לשם שמים ...

בניגוד מוחלט לנוהג שהיה מקובל בספרד, שם היה הנענוע בתפילה ובלימוד תורה מנהג

197 ראה: אשכנזי (לעיל הע' 147), עמ' 191 בשם: "מספרים" סיפור דומה מבלי לציין המקור. הוא מציין סיפור דומה על ר' יונתן אייבשיץ, שם, עמ' 192.

198 ר' מנשה גרוסברג, שו"ת שבט מנשה, ברלין, תרנ"ו, סי' קיז.

199 ר' נתן נטע לייטר, שו"ת ציון לנפש חיה, ירושלים, תשכ"ד, סי' קח.

200 ישוע ליב שילל, מנהגי בעל החתם סופר, פרעשבורג, תר"ץ, סי' יג. בסוף החיבור הוסיף העורך הערה: "ידוע כי בכל עניני התפילה נהג מרן ז"ל ע"פ היעב"ץ ז"ל" (ראה מהדורת ירושלים, תשל"ב, בסוף עמ' א). כשם שיעב"ץ התנגד לתנועות בשעת התפילה כך גם נהג החת"ם סופר.

201 עיין בסידור הגר"א, בנגלה ובנסתר, ירושלים, תרנ"ה, עמ' צה-קז; ר' אברהם דנציג, חיי אדם, ווילנא, תרכ"ב, כלל כב סק"א.

מקובל, מוצאים אנו כי חכמי עדות המזרח האחרונים הציעו למתפללים להתרחק מן התנועות. ר' חיים בנבנשתי דן בנושא ותומך במסקנת רמ"ע מפאנו, והמהרי"ץ בתימן התנגד למנהג²⁰². ר' ישראל יעקב אלגאזי, ששימש ברבנות בקושטא ואיזמיר במאה הי"ח, כותב ש"המתנרע בתפלתו גורם בטול כוונתו ... ואם יש מי שאומר כן גם בתפילה [לנענע] נ"ל שאין לחוש לדבריו כי הגסיון מוכיח שהעמידה בלי נענוע בתפילה גורם לכיון הלב וראה בעיניך הישאל אדם שאלות ממלך בשר ודם וגופו מתנועע כנוע עצי היער מפני רוח"²⁰³. החיד"א ממשיך אותה גימה וקובע, שאין לנענע הגוף בעת תפילת העמידה, "שהוא כעומד לפני המלך". במקום אחר הוא העיר: "אפילו המתנועע יהיה בנחת ולא בתנועות גדולות וקולות משונים"²⁰⁴. כך כותב גם ר' שלום הכהן שולאל בליוורנו, ומדגיש בצורה חד-משמעית בלשון חריפה: "ועין רואה ואוזן שומעת דברי ה' ... תסמר שערות בשרו בעתה וחלחלה וילבש חרדה וימנע מלעשות נענוע בתפילה"²⁰⁵. ר' דוד עמאר בליוורנו מביא שתי הדעות בלי הכרעה²⁰⁶. בני המאה הי"ט ממשיכים לחזור על דברי הדורות הקודמים להם. כך, למשל, ציין ר' יהודה שמואל אשכנזי בסידורו לימות החול "כמנהג ק"ק ספרדים"²⁰⁷. ברם, חלק מתחמי המזרח אינם מכריעים לאיסור מוחלט, ומצביעים על דברי המגן אברהם הכותב: "דעביד כמר עביד, ודעביד כמר עביד"²⁰⁸. היחיד שנוטה להכיר בתנועות בשעת העמידה הוא ר' חיים פלגי, רבה של איזמיר במאה הי"ט. אחרי שהוא מציין רשימה מרשימה של חכמי עדות המזרח (ובניהם דברי ר' אליעזר פאפו, האומר שהדבר תלוי במתפלל עצמו: אם הוא יכול בתפילה על-ידי תנועות "יותר טוב שינענע") הוא מסיים דיונו, שמלשון רש"י משמע "דצריך שינענע עצמו בתפלתו ובתלמודו"²⁰⁹. הרי לפנינו כבר גימה של פשרה ונטייה למנהגי האשכנזים.

הקפצות בקדושה

קפיצות בשעת אמירת הקדושה בחזרת הש"ץ נזכרות לראשונה באזכור במדרש תנחומא²¹⁰. על הכתוב בישעיה פרק ו' "ובשתים יעופף", נאמר: "וכי בכנפים מעופף? אלא מכאן תקנו חכמים לעוף אדם על רגליו בשעה שאומר שליח ציבור קדוש, קדוש, קדוש ה' צבאות". ברם,

202 ר' חיים בנבנשתי, כנסת הגדולה, חלק או"ח, סי' צה; ר' יחיא צלאת, תכלאל עץ חיים, ירושלים, תרנ"ד, ח"א, מ"ב.

203 ר' ישראל יעקב אלגאזי, שלמי ציבור, קה"ע"א. כדברים האלה הוא כתב גם בספר חמדת ימים, איזמיר, תצ"ב, חלק ד, תפילות ראש השנה פ"ו.

204 חיד"א, עבודת הקודש, חלק קשר גודל, ירושלים, תשמ"ו, סי' יב סק"א; חיד"א, מחזיק ברכה, ליוורנו, תקפ"ח, סי' מח סק"ו.

205 ר' שלום הכהן שולאל, נוה שלום, סי' צה, דין א.

206 ר' דוד עמאר, תפילה לדוד, סי' קעג סק"ב.

207 ר' יהודה שמואל אשכנזי, בית עובד, דינים השייכים לתפילת י"ח, סי' עז.

208 ראה דברי י"מ קוניץ, ב"יחזאי, דף קלח, סי' מח. וראה גם: ר' אליעזר פאפו, חסד לאלפים, סי' מח סק"ו; ר' ח"ב פונטרימולי, פתח הדביר, או"ח, סי' מח סק"ג; ר' יעקב משה טולידנו, ים הגדול, קהיר, תרצ"א, סי' מח.

209 ר' חיים פלגי, כף החיים, סאלוניקי, תרי"ט, סי' טו סק"ח.

210 מדרש תנחומא, דפוס קושטא, ר"פ-רפ"ב (דפוס צילום ירושלים, תשל"א), פ' צו, יג (עמ' 113). מעניין לציין, כי קלמנס האלכסנדרוני (נוצרי) מעיד שהגביהו את רגליהם בשעת הקריאה התותמת את התפילה. ראה: י' ברגמן, העם ורוחו, ירושלים, תרצ"ח, עמ' 117.

קשה לקבוע באיזו תקופה נאמרו דברים אלו כי כבר טענו החוקרים, ושל' באבער בראשם, שקטע זה הוכנס למדרש בידי עורך מאוחר. חלק מן הדברים בפרק זה במדרש לקוחים, לפי באבער, מפירושו של' על אתר²¹¹. ואכן בספר הפרדס מספרי דבי של' אנו קוראים: "ולמה אנו מנענעים בקדושה כשאנו אומרים קדוש קדוש קדוש, דכתיב וינעו אמות הספים מנענעים ומודעזעים מאימת מלך ק"ו אם אבנים נודעזעו ונתנענעו אנו לא כ"ש שמכירים בין טוב לרע"²¹². מנהג זה היה ידוע בצרפת אם כי לא מקובל בכל מקום. הראב"ן הירחי מעיד עליו, ואף מנמק אותו על סמך ספרים פנימיים. הוא כותב²¹³:

וראיתי בצרפת בני אדם שהיו מנשא' את עצמם בשעת קדושה, ויש לי סמך בספרים פנימיים: אמר הקב"ה ברוכים לי שמים וארץ ויורדי מרכבה מה אני בשעה שהן מקדיש' אותי ואומ' לפני קק"ק ה' צבאות וגומ' וילמדו אותם שישאו עיניהם למרום לבית תפילתם וישאו את עצמם ויש לי הנאה בעולמי באותה שעה שעניניהם נשואות בעיני ועיני בעיניהם. אב"ן.

עצם העובדה שהוא מוצא סימוכים למנהג בספרות ההיכלות, מצביעה שוב על השפעתה של ספרות זו על מנהגי התפילה של יהדות אשכנז²¹⁴. בעקבותיו של ראב"ן הירחי הלך ר' אהרן הלוי בספרו ארחות חיים, אלא שהוא צירף כבר את שני המקורות גם יחד²¹⁵. צירוף דומה נמצא בספר מנהג טוב. כאן אנו מוצאים כבר תיאור ברור יותר של "נשיאת עצמם": "בהגבהת עקבים"²¹⁶. מנהג הקפיצות בעת "קדושה", עם שני הנימוקים הללו תוך פירוט אופן הקפיצה בהרמת הרגליים, נמצא בשבלי הלקט²¹⁷. פרטים נוספים נמצאים בערוגת הברושם לר' אברהם ב"ר עזריאל²¹⁸:

וראיתי כתוב שיש בירושלמי²¹⁹ ר' אלעזר בן עזריה עלה: אמר הקב"ה איני מחבב את ישראל אלא כשמקדישין אותי מרימין עקיבותיהן עם גופן מיכאן אומר' שיש כמ' לקפוץ להרים עקבות רגלים בשעת קדושה. ולמה קופצים ומרימים רגליהם בשעת קדושה? שבמדרש אומר: בשעה שישאל אומ' קדושה אז מלאכי השרת קופצים למעלה ורוצים לראות פני השכינה ולומ' מפסו' וקרא זה אל זה ואמר קק"ק ומיד אומר אחריו וינעו אמות הספים מקול הקורא כשישר' אומ' קדוש אז וינעו אמות הספים שקופצים המלאכים לראות פני השכינה. בעבור כן נהגו העולם לקפוץ בשעת קדושה.

211 ראה מדרש תנחומא, מהדורת באבער, מבוא, עמ' 18.

212 ספר הפרדס, עמ' שכו.

213 ספר המנהיג, מהדורת רפאל, ח"א, עמ' פח.

214 הקטע כפי שנמצא בספר המנהיג (הלקוח מהיכלות רבתי פ"ו, ס"ה; מהדורת ורשהיימר, בתי מדרשות, ירושלים, תש"י, ח"א, עמ' פח) לא נמצא בשום כ"י של ספרות ההיכלות — במיוחד המלים המצביעות על "נשיאת רגליים", ומשמע שהיה בפני הראב"ן ירחי כ"י היכלות רבתי שלא נמצא עוד בידינו; ראה: שפר, לעיל הע' 35. ואמנם, כמה פוסקים אשכנזיים ציינו את מקור ההיכלות הנ"ל בלי תוספת נשיאת רגליים. ראה להלן.

215 ראה: רא"ה לונגיל, ארחות חיים, הלכות תפילה, ס"י פג.

216 ספר מנהג טוב, ס"י י.

217 ר' צדקיהו ב"ר אברהם, שבלי הלקט, מהדורת מירסקי, ס"י כו (עמ' 194).

218 ספר ערוגת הברושם, מהדורת אורבך, ח"א, עמ' 215.

219 בעל ערוגת הברושם סבור, כנראה, שספרות ההיכלות היא חלק מתלמודם של חכמי ארץ-ישראל.

יתרה מזו, צוין שם כי סמוך לקדושה פוסע שליח-ציבור שלוש פסיעות לפניו ואחר-כך אומר קדושה ולאחר הקדושה חוזר שלוש פסיעות לאחוריו. יתר על כן, גם שאר הציבור יפסע שלוש פסיעות לאחוריו בשעת אמירת הקדושה כנגד שלוש פעמים שנאמר "ויעמדו העם מרחוק" בזמן מתן תורה²²⁰. ברם, הראב"ה ואחריו ר' יצחק אור זרוע מציינים את מקור ההיכלות בלי תוספת קפיצת הרגליים²²¹. גם ר' אלעזר מוורמייזא אינו מזכיר את המנהג בספר הרקח. לעומת זאת, ר' דוד אבודרהם כותב "שנהגו לנענע עצמן בקדושה"²²², ואחריו כותב ר' יעקב בעל הטור (או"ח, סי' קכה): "ונוהגין בני ספרד ... בשעה שאומרים ק"ק ובני אשכנז וצרפת ... נושאים גופן כלפי מעלה וסמך למנהגם מספר ההיכלות". וגם כאן, כמו בנשיאת העיניים נשמע תמיהתו של ר' יוסף קארו (בפירושו בית יוסף) על דברי הטור. מדבריו נדמה שגם בני ספרד הגבירו את גופם בשעת הקדושה והמנהג נתקבל גם בספרד²²³. מכל האמור ניתן להסיק, שהמנהג החל בצרפת ופשט משם לגרמניה ואיטליה מצד אחד ולפרובאנס וספרד מצד שני. מאידך גיסא, אולי ניתן לשער שמנהג זה לא נתקבל כמנהג המקובל על הכל בכל מקום, שאם לא כן היו כל הפוסקים מזכירים אותו ולא מתעלמים ממנו. ואולי הוכחה להשערה זו נמצאת בדברי ר' ישראל איסרליין, בספר תרומת הדשן. הוא מעלה את השאלה אם יחיד יכול "לכוין רגליו" בשעת אמירת הקדושה. בתשובתו הוא מציין, שניתן לנו להידמות למלאכים "בכל היכולת ואין בזה משום יוהרא והדיוטות אלא במידה ישרה"²²⁴. גם תלמידו ר' יוסף ב"ר משה, בספר לקט יושר, חוזר על דברי רבו²²⁵. אולי היו בקהילות גרמניה שראו במנהגי הקפיצות (הבנויים על ספרות ההיכלות) מנהגי חסידות שרק יחידים בני-עלייה יכולים לעמוד בהם ולכן הסתייגו מהם²²⁶. על-פי ההערות של ר' ישראל איסרליין, הזכיר הרמ"א את המנהג בהגותו לשולחן ערוך כפי שהבין אותו הטור: "ויש לישא העינים למרום בשעה שאומרים קדושה וכן מנענעים גופן ונושאים אותן [הרגליים] מן הארץ"²²⁷.

ר' מרדכי יפה בעל הברשים מעיד על שינוי בביצוע המנהג וגם מצביע על מקורות חדשים: "וצריך לנענע כל גופו ולהודעו מאימתו ית' ... ונהגו לנענע ולהודעו בקפיצי דרך מעלה"²²⁸. מתוך דבריו נשמע שהגבהת העקבים אין בה די, אלא כל הגוף חייב להיות בתנועה. סימוכין לדבריו הוא מציין באומרו: "וונ"ל שעושין כן על דרך והחיות רצוא ושוב כמראה הבוק". רש"י מסביר הכתוב: כשם שהשלהבת בכבשן האש יוצאת במהירות מן

220 שם, עמ' 45. בספר שבלי הלקט, סי' כ, נמסרו הדברים האלה בשם ר' שלמה (רש"י), אף-על-פי שרש"י אינו מזכיר ג' פסיעות אלא לפני העמידה ולאחריה. ראה מחזור ויטרי, עמ' 15.

221 ספר ראב"ה, מהדורת אפסטיצר, ח"א, עמ' 70; אור זרוע, ח"א, אלפא ביתא, סי' ב (עמ' 5).
222 אבודרהם השלם, עמ' קיד, בסדר שחרית לחול. הוא מוסיף נימוק: "שנאמר ותשאני רוח ואשמע אחרי, כלומר כשהייתי שומע הקדושה כאילו רוח היתה נושאה אותי".

223 וראה דברי הב"ח על אתר, שמשער כי בני ספרד נהגו כך דווקא בתקופת הבית יוסף אבל לא בתקופת בעל הטורים. מפליא הוא שר"י קארו לא ציין העניין בשולחן ערוך.

224 תרומת הדשן, סי' כח.

225 לקט יושר, מהדורת פריימן, ח"א, עמ' 22.

226 הוכחה יותר ברורה וחד-משמעית בדורות מאוחרים נמסרה עלידי ר' שם-טוב גאגין, ספר כתר שם-טוב, ח"א, עמ' נג, כי בלונדון לא נהגו להגביה העקבים בקדושה אף-על-פי שבאמסטרדם נהגו ככה.

227 סי' קכה סק"א.

228 לבוש התכלת, ונציה, ש"פ, סי' קכה.

הכבשן וממהרת לחזור ולהיכנס, כך החיות מוציאות ראשיהן מתחת הרקיע וממהרות להחזיר אותם. "וכן אנו עושין כמותן קופצים דרך מעלה כאילו ... וחוזרין מיד ...". כנראה התחילו חלק מן הציבור במזרח אירופה לנענע בתנועות יותר אינטנסיביות, ובעל הלבושים מצא מקור לדבר ממעשה מרכבה. ראיה נוספת לדבר נמצאת בדברי המהרש"ל; כאשר המהרש"ל דן בסוגיא הזאת הוא העיר: "... אני מתמיה מאין להם לאותן שרוקדים וקופצים למעלה בעת הקדושה ולפי דעתי מנהג (בורי) [בורות] הוא כי לא מצינו בספר היכלות שום ריקוד אלא נשיאת הגוף ...".²²⁹ התנגדות לנענוע בכעין ריקוד נמצא בכמה אחרונים. כבר ר' יהודה שמואל אשכנזי, המציין את ההנהגה הספרדית בסידורו "בית עובד", מתרה את קוראיו בשם המהרש"ל: "שמענעין גופן ונושאים אותו מן הארץ ... והיינו שירימו עקביהם מעט עם התנשאות הגוף ולא כאותם שרוקדים וקופצים למעלה בעת הקדושה"²³⁰, אגב הוא מציין, שבכל אזור של קדוש מגביה רגליו קצת יותר למעלה, "כי מעלין בקדש ולא מורידין"²³¹.

*

היהודי המתפלל, אינו מקיים את עבודת ה' בהגיית התפילה ונוסחאותיה בלבד, אלא עומד בכל גופו לפני ה'. דרך עמידתו של המתפלל משפיעה במידה ניכרת על כוונתו ומחשבותיו בעת התפילה. האופן שבו רואה הוא את עצמו בעמדו בתפילה, חשוב לא פחות מעצם תפילתו. סבורני שדיוננו העלה כמה מסקנות בנושא זה. חכמי תושבע"פ לא דנו בנושא בדרכם המקובלת ולא הניחו לדורות הבאים הנחיות ברורות. לכן עברו חלק ניכר מתיקוני הגוף בתפילה למסגרת המנהג המקומי. הרבנים חיפשו מקורות אחרים לגבש עמדה ברורה יותר. לשם כך דרשו חכמי אשכנז במדרשי האגדה, ובמיוחד במדרשי ספרות ההיכלות המתאימים לתפילה, ועל-פיהם קבעו דרכים והוראות חד-משמעיות יותר למתפללי עדתם. ברם, חלק מן התפוצות הושפע במידה מסוימת גם מן הסביבה, וקבעו לעצמם מצגים (פוזות) התואמים את המנהג השולט בסביבתם. הוכחה לכך ניתן לראות בהשפעתו של האיסלאם על הראב"ם וחוגו, וכך ניתן להבין חדירת גורמות שמקורן בנצרות אל תוך ציבור המתפללים באשכנז. מבחינה עיונית ניתן לציין, שעדות ספרד והמזרח דוגלות בצורות גופניות פאסיביות ושקטות יותר, הן במצגים השונים הן בג'סטות. וזאת בניגוד לאשכנזים, שעמידתם היא יותר פעילה ויותר תוקפנית. הראשונים עמדו לפני בוראם כעבדים לפני אדונם. האחרונים דימו את עצמם כמלאכים המשרתים לפני כיסא הכבוד בתנופה ובאופן פעיל, כמרכבה הנמצאת תמיד בתנועה.²³² ועל כולם נאמר: אלו ואלו דברי אלוקים חיים.

229 ר' שלמה לוריא, ים של שלמה, יבמות פי"ב, סי' כט.

230 דף ק ע"ב. מגן אברהם, סי' קכה סק"ב. ראה גם: ר' יהודה אסאד, תשובות יהודה יעלה, פרסבורג, תר"מ, ח"ב, סי' רנט; חסד לאלפים, סי' קכה; ר' אברהם אליעזר הירשוביץ, מנהגי ישורון, ווילנא, תרע"ג, סי' יא.

231 ספר בית עובד, שם, בשם פירוש ר' דוד עראמה על הרמב"ם (בשם הרקנאטי).

232 גם היום אנו עדים למצגים (פוזות) יותר אגרסיביים אצל האשכנזים, כגון העזויות משונות של הפנים והרמת אגרוף בשעת העמידה.